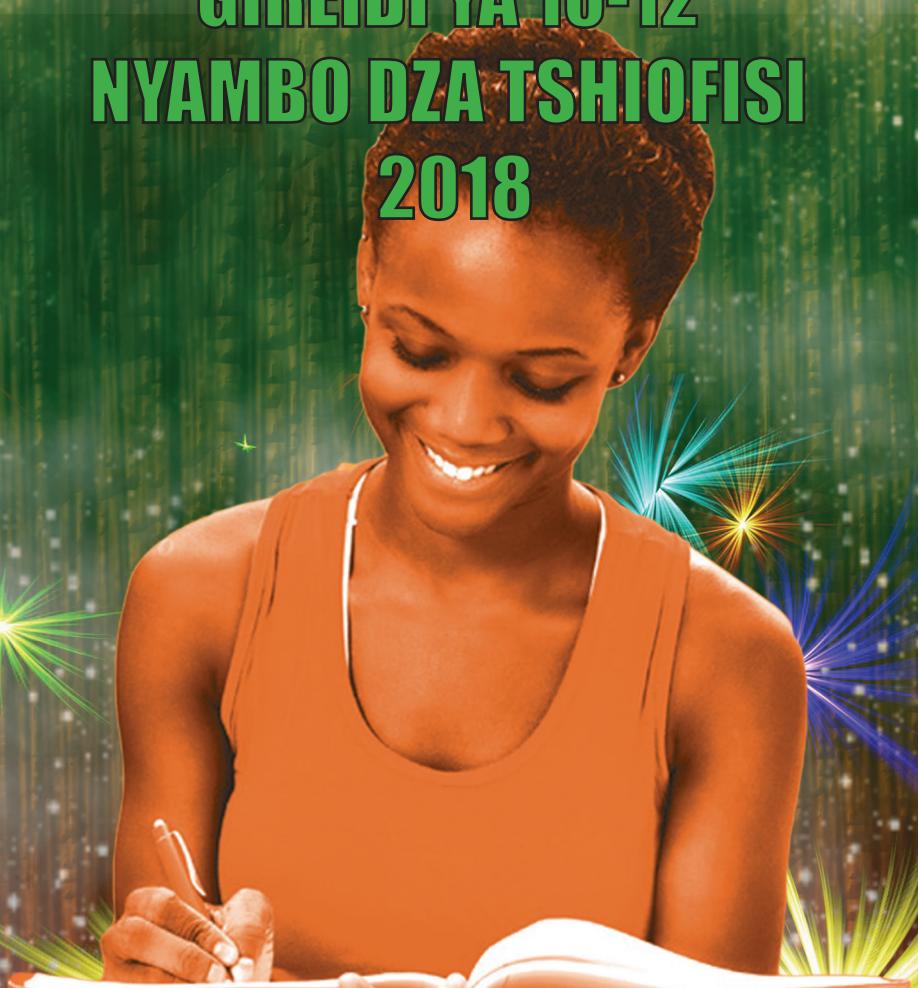

**GAIDI YA U DIGUDISA YA
KUSHUMISELE KWO KHETHEAHO KWA
LUAMBO (KKL)
TSHIVENDA**

NYAMBO DZA HAYANI

**NYAMBO DZA U ENGEDZA DZA U THOMA
NYAMBO DZA U ENGEDZA DZA VHUVHILI**

**GIREIDI YA 10-12
NYAMBO DZA TSHIOFISI
2018**

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**GAIDI YA U DIGUDISA YA
KUSHUMISELE KWO KHETHEAHO KWA LUAMBO (KKL)**

**GIREIDI YA 10-12
NYAMBO DZA TSHIOFISI**

**NYAMBO DZA HAYANI
NYAMBO DZA U ENGEDZA DZA U THOMA
NYAMBO DZA U ENGEDZA DZA VHUVHILI**

2018

Department of Basic Education

222 Struben Street

Private Bag X895

Pretoria 0001

South Africa

Tel: +27 12 357 3000

Fax: +27 12 323 0601

120 Plein Street Private Bag X9023

Cape Town 8000

South Africa

Tel: +27 21 465 1701

Fax: +27 21 461 8110

Website: <http://www.education.gov.za>

© 2014 Department of Basic Education

ZWI RE NGOMU

NO	DZINDIMA	ZWI RE NGOMU	MASIAȚARI
1	NDIMA 1	<p>U divhadza kushumisele kwo khetheaho kwa luambo (KKL)</p> <p>1.1. Kushumisele kwo Khetheaho kwa Luambo (KKL) ndi mini?</p> <p>1.2. Aidiolodzhi/Kuvhonele/Kuhumbulele kwa muthu kana kwa Tshigwada ndi mini?</p> <p>1.3. Hu funzelwa mini KKL 1.4 Nyambedzano (<i>Discourse</i>) ndi mini?</p> <p>1.5. Zwiteňwa zwa KKL ndi zwifhio?</p>	6-8
2	NDIMA 2	<p>Luambo na maanda</p> <p>2.1. Ndi nga mini hu tshi funzwa nga ha vhushaka vhukati ha luambo na maanda?</p> <p>2.2 .Ndi vhushaka vhufhio vhu re hone vhukati ha luambo na maanda?</p> <p>2.3. Ndi zwibveledzwa zwifhio zwine ra tea u zwi shumisa nahone ri tea u guda hani nga ha luambo na maanda?</p> <p>2.4. Zwivhumbeo zwa luambo zwi na mushumo de kha u shumiswa ha maanda?</p> <p>2.5. Vhulenda na vhushaka ha maanda nga tshifhinga tsha nyambedzano</p> <p>2.6. Zwițaluli zwa Vhulenda</p> <p>2.7. Nyito dza tshipitshi tsha tshutshedzo ya tshifhațuwo:</p> <p>2.8. Nyambedzano dza vhoradzipfunzo na vhomakone</p> <p>2.9. vhushaka ha maanda kha vhuțumani ha nyambedzano</p>	8-20
3	NDIMA 3	<p>Luambo lwa u kwengweledza, u fhuredzela, lwa nyanyuwo, u dzhia sia, luvhengela mbiluni, sițerothaiphi/u sedza zwithu nga ițo ğithihi</p> <p>3.1. U kwengweledza na fhuredzela ndi mini?</p> <p>3.2. Luambo lwa u kwengweledza lu shuma ngafhi?</p> <p>3.3. Thekhiniki dza u khwengweledza</p> <p>3.4. Luambo lwa nyanyuwo</p> <p>3.5. U fhuredzela kha khungedzelo</p> <p>3.6. U dzhia sia / sițerothaiphi, luvhengelambiluni na khethululo</p>	20-43
4	NDIMA 4	Mbuno na kuvhonele kwau	43-46
5	NDIMA 5	<p>Iniferensi, khumbulelo na khanedzano</p> <p>5.1. U inifera / iniferensi, u humbulela , khanedzano</p> <p>5..2. U inifera ha mbuno na hu si na mbuno</p> <p>5.3. Mahumbulelwa</p> <p>5.4. Khanedzano</p>	46-50
6	NDIMA 6	Siangane na matshilisano siani la połotiki na ya mvelele zwa tshibveledzwa a muňwali.	51-58

		<p>6.1. Ni pfectesa mini nga Siangane na matshilisano sian i la połotiki na ya mvelele zwa tshibveledzwa a muñwali</p> <p>6.2. Nyimele ya mvelele ndi mini?</p> <p>6.3. Nyimele ya dñvhazwakale / matshilisano ndi mini?</p> <p>6.4. Siangane ya zwa matshilasano na połotiki ya muñwali zwi tñtuwedza kuvhonele kwau na tshitaila tsha u ñwala</p>	
7	NDIMA 7	Ndila dzo fhambanaho dza kushumisele kwa luambo <p>7.1. Nyambotavhi / Dailekiti</p> <p>7.2. Redzhisitara ndi mini?</p> <p>7.3. Redzhisitara i si ya fomaña / luambo lwa kholokhwiala na lwa tshiñarañani</p> <p>7.4. Dzhagoni</p> <p>7.5. Luambo , maanda na redzhisitara</p> <p>7.6. Zwitaela</p>	58-65
8	NDIMA 8	Vhushaka vhukati ha luambo na mvelele <p>8.1. Mvelele ndi mini?</p>	66-69
9	NDIMA 9	Litheretsha ya u vhonwa <p>9.1. U vhala tshibveledzwa tsha u vhonwa</p> <p>9.2. Vhudavhidzani vhu sa shumisi maipfi</p> <p>9.3. Kuimele kana kudzulele kwa muthu</p> <p>9.4. U amba nga tshifhatuwo / luambo lwa muvhili</p> <p>9.5. Vhukwamani na tshikhala tsha vhuñe</p>	70-84
10		Nyito dza litheretsha ya u vhonwa	85-93
11		Gulosari	94-95
12		Referentsi/bugu dzo shumiswaho	96-97

NDIMA YA 1. U DIVHADZA KUSHUMISELE KWO KHETHEAHO KWA LUAMBO (KKL)

1.1 Kushumisele kwo Khetheaho kwa Luambo (KKL) ndi mini?

KKL kuKKL ku fhaṭa kha inwi u dzhiela nzhele ho khetheaho ha mushumo u itwaho nga luambo kha matshilisano tshitshavhani/tshikoloni.

Thalutshedzo ya KKL, u ya nga Fairclough, i katela “ndila dzine milayo ya luambo na ndila dzine luambo lwa shumiswa ngadzo zwa vha na vhutumani na ḥuthuwedzo i diswaho nga maanda ane muthu a vha nao na maitele a zwine muthu a tenda khazwo zwine vhatu tshiñwe tshifhinga a vha vhuyi vha zwi dzhiela nzhele” (2005). Ipfi ‘khetheaho’ afha a ḥi ambi zwiñwe nga nn̄da ha u amba ‘u humbula nga vhuronwane’. KKL ku ita uri vhagudi vha dzhièle nzhele uri luambo a lu shumisiwi nga ndila yo ‘vhofholowaho’ i re vhukati ngauralo. Lu katela u nanguludzwa ha maipfi, girama, ridzhisiṭa, nyambedzano, tshivhumbeo na zwiñwe, nahone u nangiwa uhu hu itwa kanzhi hu na tshipikwa tsho khetheaho. Kha hu sedziwa nyolo/diagiramu i re afha fhasi

1.2 Aidiolodzhi/Kuvhonele/Kuhumbulele kwa muthu kana kwa tshigwada ndi mini?

Aidiolodzhi – sethe ya zwithu zwi tendiwaho khazwo nga muthu ene muñe kana nga tshigwada tsha vhatu. Aidiolodzhi ndi tshipida tsha, nahone i thusa u vhumba mvelele, kuvhonele kwa shango kwa tshitshavha kana tshigwada. Ndi aidiolodzhi dzine ra kovhekana sa tshitshavha na mvelele – dzine kanzhi dza vhidzwa u pfi aidiolodzhi dza phenyadziñwe kana dza n̄thesa – dzine dza vhumba nahone dza fhaṭa ndila dzine ra humbulisa dzone nga ha tshitshavha, ḥifasi na vhatu vhaño:

Tsumbo dza aidiolodzhi ndi dzi tevhelaho:

- **Communism/Khomunizimu** i fhaṭa vhuṇe ha mutingati ha ndaka vhune khaho dzangano l̄ithihi ḥa politiki ḥa vha na ndango ya zwa matshilisano khathihi na ekonomi.
- **Feminism/Feminizimu** i thusa u tsireledza ndinganyelo ya vhafumakadzi siani ḥa zwa ikonomi, matshilisano na politiki. I dovha hafhu ya shuma na pfanelo dza vhafumakadzi, zwi tshi katela pfanelo dza u beba.
- **Aidiolodzhi ya mbeu** i kwama maime a vhanna na vhafumakadzi fhethu hune vha wanala hone tshitshavhani, pfanelo dzavho khathihi na vhudifhinduleli havho.

Vhuimawoga (*Individualism*) vhu shuma na vhugala ha madzangalelo a muthu ene muṇe nahone vhu sedza kha u difusha khathihi na mbofhhololo zwa vhuṇe.

- **Ndinganyelo ya khonadzeo** ndi aidiolodzhi i ḥođaho u fhelisa tshiṭalula tsho disendekaho kha vhukale, mbeu, muvhala, lushaka, vhubvo ha dztshaka, vhurereli, na vhuholefhalu vhu katelaho vhuholefhalu ha mirađo na ha mihumbulu. 'Vhathu vhoṭhe vha na pfanelo dza u tea u farwa nga ndila i fanaho'
- **Vhurereli** ndi aidiolodzhi/kuhumbulele kwoṭhe ku kwamaho vhurereli nahone nga ngomu kha kuhumbulele kuňwe na kuňwe hu ḫi vha vho na u fhambana ha zwi tendwaho khazwo. Vhaňwe vhatendi vha tevhela tshoṭhe milayo i langaho vhurereli honoho ngeno vhaňwe vha tshi zwi ita nga maitele a mboholowo hune vha tou nanga iyo milayo ine nga ha vhone vha vhone i yone ya ndemesa.
- **Soshaļizimu** ndi mutshilinshi wa sisiteme ya ikonomi na matshilisano i ḥaluswaho nga vhuṇe ha matshilisano na ndango ya demokirasi ya ndila ya u bveledza zwibveledzwa zwi tshi katela na thiyori ya politiki na matshimbidele a yelenaho nadzo.
- **Aidiołodzhi dza Kuhumbulele zwakwo** dzo disendeka kha vhupo. Vhathu vha mahayani kana mađakani vha kovhekana zwiňwe zwine vha tenda khazwo malugana na tsireledzo kha zwipuka, ngano vha dzulaho dzidoroboni vha tshi guda u pfuka zwiṭaraṭa vho tsireledzea.

1.3 Hu funzelwa mini KKL

KKL i ita zwi tevhelaho:

- 'Kufunzelwe na kugudelwe kwa luambo a ku gumi kha u funza ndivho ya tshibveledzwa zwo disendeka nga girama.' Vhagudi vha a maandafhadzwa u kona u ḫivha na u sa tenda u shumisiwa (*resist manipulation*) nahone vha shumisa luambo nga ndila ya vhuṭali.
- U vhumba vhuṭumani vhukati ha mishumo ya kiļasini na ḥifasi nga vhudalo ḥa zwa matshilisano na zwa politiki.
- U fhaṭa khathihi na u bvisela khagala vhudifthalusi, maanda na kuhumbulele/kuvhonele kwa vhashumisi vha luambo.
- U funza vhagudi uri luambo a lu shumisiwi fhedzi sa tshishumiswa tsha vhudavhidzani/u kovhekana mihumbulu, hone ha, lu shumiswa sa ndila ya u langa vhathu na u ṭuṭuwedza zwine vha zwi humbula na u ita; lu bađekanya tshifhinga tshoṭhe na zwiňwe zwithu zwine vhathu vha si vhuye vha zwi humbulela sa maanda, kuvhonele kwa zwithu, vhudifthalusi, kiļasi, mbeu, na murafho, bayasi(u dzhia sia), luvhengelambiluni, tshiṭalula, siteriothaiphi, nz.; nahone ku

- funza vhagudi uri vha kone u sengulusa zwibveledzwa hu na ndivho ya u ḥalusa uri musiki o sikela mini zwiwo khathihi na vhathu.
- U funza vhagudi kufhaṭele kwa tshibveledzwa hu si na u langwa nga kuhumbulele kwo shandeaho kwo nwelelaho mihumbuloni (siteriothaiph); na u itela khaedu zwibveledzwa khathihi na u dzhia vhukando u itela u fhaṭa ḥifhasi ḥa khwiṇe.
 - U alusa u dzhiela nzhele ha vhagudi ha nyimele dza zwa mathilisano, mvelele na zwa politiki tshitshavhani zwine zwa vha tshiko tsha tshibveledzwa.
 - U bveledza na u engedza kuhumbulele kwa maimo a nt̄ha, tsumbo, athikili dza gurannda, khungedzel, na filim.
 - U ṭuṭuwedza vhudavhidzani, u pfectesa, na tshitshavha musi ni tshi thetthelesa nga vhuronwane kha zwine zwa khou ambiwa, na dovha na humbula zwavhuđi musi ni sa athu u amba kana u ḥwala;

1.4 Nyambedzano (*Discourse*) ndi mini?

- "Nyambedzano (*Discourse*) ndi ndila ine luambo lwa shumisiwa ngayo kha matshilisano u itela u pfukisela ḥhalutshedzo dzo ḥandavhuwaho dza ḥivhazwakale. Ndi luambo lwo nangiwaho zwi tshi ya nga nyimele ya matshilisano a mushumisi walwo, nga ane a khou lu shumisa nahone kha nyimele dzifhio. "Luambo a lu koni u vha 'vhukati' ngauri lu ḥanganya mashango a rine vhane na a matshilisano."
- (Frances Henry and Carol Tator, *Discourses of Domination*. Univ. of Toronto Press, 2002)

1.5 Zwiteńwa zwa KKL ndi zwifhio?

Vhagudi vha tea u shumisa luambo lwa u tou amba na lwo ḥwaliwaho vha dovha vha sedza uri luambo lu shumiswa hani u langa kana u ṭuṭuwedza khathihi na u fhaṭa kuvhonele kwavho kwa shango nga phasi ha zwiteńwa zwi re afho phasi: Naho zwiteńwa izwi two ambiwa nga hazwo two diimisa nga zwoṭhe zwi na vhushaka kana vhuṭumani; tsumbo, musi vhathu vha tshi sumbedza u vha na maanda vha a shumisa luambo lwa u fhembledza/kwengweledza, vha a shumisa bayasi kana siteriothaiph. Kunangele kwavho kwa maipfi ku laulwa nga nyimele ya zwa matshilisano na mvelele khathihi na siangane ya politiki na vha odientsi. Zwi sedzwaho khazwo musi hu tshi shumiwa zwiteńwa izwi ndi ndila ine luambo lwa shumiswa ngayo kha u pfukisela mulaedza, maanda, u sumbedza phambano kha mbeu na vhukale/miňwaha.

NDIMA YA 2: LUAMBO NA MAANDA

2.1 Ndi nga mini hu tshi funzwa nga ha vhushaka vhukati ha luambo na maanda?

Sa zwe zwa ṭalutshedzisa zwone kha khethekanyo ya 1.2 KKL ku gudisa vhagudi u sengulusa tshibveledzwa u itela u ḋivha ndila ye musiki a vhekanyisa ngayo zwiwo na vhathu. Vhagudi vha do dovha u pfectesa uri luambo lu a shumiswa u langa vhathu na u vha ṭuṭuwedza kha zwine vha humbula na uri vhagudi vha tea hafhu u bveledza tshibveledzwa vha tshi shumisa thekhiniki dici re na maanda sa luambo lwa nyanyuwo hu u tinya u dzhia sia na siteriothaiphi.

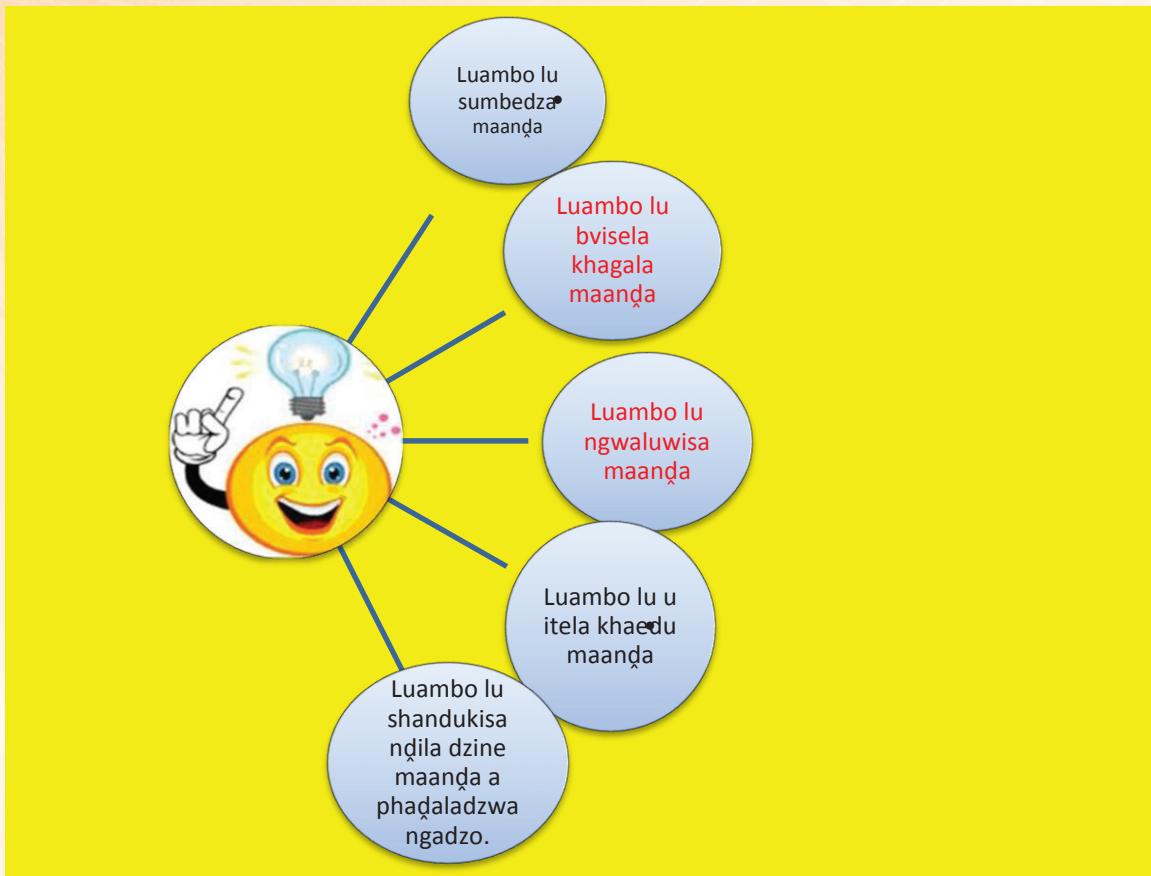
Ndivho ya u funza luambo na maanda ndi u ita uri vhagudi vha pfectesa ndila ine luambo lwa shumiswa u bvisela khagala vhushaka ha maanda na kuhumbulelele kha zwibveledzwa zwa u amba, u ḋwalwa na zwi sa shumisiho maipfi. Nga kha u gudwa ha zwibveledzwa zwo fhambanaho vhagudi vha tea u sedza uri zwivhumbeo zwa luambo zwi shumiswa hani u pfukisela kuhumbulele kukene na u kwengweledza khathihi na u fhuredzela vhañwe.

Tsenguluso ya maanda i tea u katela vhuṭumani ha musi vhathu vho livhana zwifhaṭuwo ngauri vhushaka ha maanda a zwa matshilisano a wanala kha honohu vhudavhidzani; ndi ngazwo hu tshi shumiswa mufhindulano, inthaviyu, maitele a khoroni/tsengoni nz.

Maanda a dovha u ḋisumbedza musi muthu a tshi langa zwine muñwe a funa, a tenda khazwo. Muthu kana tshiimiswa tshine tsha langa tshi nga ḫoda uri vhathu vha tevhedze mulayo, maitele kana vha ite sa zwe zwa tendelanisa zwone ngeno a tshi ḋivha uri zwi

vhuedza ene. Maanda aya a shumiswa nga ndila ya u kwengweledza kana ndila iñwe ya vhudavhidzani ha u tata khani ho sendamelaho siani lawe.

2.2 Ndi vhushaka vhufhio vhu re hone vhukati ha luambo na maanda?

Ndi vhushaka vhufhio vhu re hone vhukati ha luambo na maanda?

- Luambo lu bvisela khagala maanda nga ndila nnzhi: lu sumbedza, lu bvisela khagala na u itela khaedu maanda na u shandukisa ndila dzine maanda a phaðaladzwa ngadzo.
- Maanda a si tshithu; honeha a tou vha maitele a zwa vhushaka. Maanda ndi tshithu tshine tsha shumiswa nga muthu kha muñwe muthu kana nga tshigwada tshiñwe kha zwiñwe zwigwada; ndi maanda a zwa matshilisano
- Maanda a bva/simuwa kha zwiimiswa zwo fhambanaho; lupfumo, vhuimo, tshiimo, vhulanguli, ndivho, vhukoni, mashudu, kana u sokou vha muraðo fhedzi wa tshigwada tsha phenyazwiñwe kana tshi re na miraðo minzhi.
- Vhushaka ha maanda vhu bveledzwa, vhu shumiswa na u dovha u bveledzwa nga kha nyambedzano (discourse)
- Maanda a nga dzula e hone nga u tou kombetshedza kana u tou hwavha nao, kana nga u tou tswa mihibulo kana u swikela kha thendelano na avho vhane maanda a tea u shumiswa khavho.
- Musi maanda o itwa uri a dzule e hone nga u tou kombetshedza kana o tou hwavhiwa nao a vhidzwa u pfi **maanda a khombetshedzo (instrumental power)** Ndi maanda a lushaka luthihi zwi tshi tou vha khagala na aña a shumiswaho nga muvhuso, nga milayo ye wa vhea kana nga madzangano ane ra shumela one. Maanda a lushaka ulwu a shumiswa mabinduni, kha zwiimiswa zwa pfunzo na kha tshaka dzo fhambanaho dza vhulanguli. Kha nyimele nnzhi, naho hu si kha dzoþhe, arali ra hanedzana na **maanda a khombetshedzo (instrumental power)** ri ðiwana ri tshi nyambudziwa kana ri khakhathini.
- Maanda a waniwaho kana a dzulaho e hone zwe bva kha u tswa mihibulo kana ho tou swikwa kha thendelano na avho vhane maanda a khou shumiswa khavho a vhidzwa u pfi **maanda a þuþtuwedzo (influential power)**. A ri sendamisela kha kana a ita uri ri vhe na kutshilele kukene kana ri þanganedze kuhumbulele kana maime a vhañwe hu si na u kombetshedzwa hu vhonalaho. Maanda a lushaka ulwu a shuma kha zwitħu zwa matshilisano zwi ngaho, khungedzelo, mvelele na media.
- Kha mañwe masia a nyito dza zwa matshilisano, sa kha politiki kana milayo, tshaka dzoþhe dza **maanda a khombetshedzo na a þuþtuwedzo** dzi nga wanala kana u shuma nga tshifhinga tshithihi: tsumbo, ri shuma nga fhasi ha milayo i tevhelwaho nga nthani ha ndaþiso dzi tshimbilaho nayo (maanda a tshishumiswa), honeha, maitele a mulayo a fanaho na u sengiswa nga muhañuli, a disendeka kha ndingedzo dza u fhembeledza/kwengweledza (*influential power*). Vhorapolitiki vha kombetshedza milayo, mithelohu, na maitele a biyurokirasi (maanda a tshishumiswa) hone vha ri þuþtuwedza u þanganedza pholisi dzavho ra takutshedza ra ya u vha voutela (maanda a þuþtuwedzo).
- Maanda a bvisela khagala vhuimo ha muambi.
- Luambo lune muambi a lu shumisa lu a bvisela khagala uri u khou nea ndaela kana u khou þanganedza ndaela. Arali muambi a shumisa tshitaila tsha tshipitshi tsha maanda manzhi, muambi u dzhiwa sa a re na vhuñanzi na zwine a amba nahone zwine a amba zwi a dzhielwa nthia. Muambi ane a khou nea ndaela u a kona u itisa uri hu itwe zwi vhuedzaho ene/fhuredzela (*manipulate*), u laula na u kwengweledza vha þanganedzaho mafhungo (*audience*)
- Ri lavhelela uri vhathu vha re kha vhuimo vhu re na ndango vha ambe nga kuambele kukene vha tshi shumisa redzhisitara ya fomaña, tsumbo, vhoramabindu, vhorapolitiki, vhalanguli, , dziphurofesa, vhadededzi, madokotela, vhoramilayo; nz.
- Muambi ane a si vhe na maanda u vhonala a tshi nga u þodou humbela pfarelo , a tshi sumbedza u sa vha na vhuñanzi ha zwine a khou amba nahone luambo lune a lu shumisa lu nea tshifanyiso tsha vhuimo hawe. Zwine a amba kha nyimele yenei a zwi vhuyi zwa dzhielwa nthia.

- Zwigwada zwi re na maanda manzhi na mirađo yazwo zwi langa kana zwi dzhenelela kha vhusiha ha zwithu zwo fhambanaho vhukuma dza zwi itwaho kha nyambedzano, tshaka dza zwibveledzwa, nyimele na zwitaila;
- Vha a langa mifhundulano ya fomaļa i iteaho musi vhe na vhenevho vha re fhasi havho, vha tshimbidza mičangano, vha ņea ndaela kana milayo, vha Ŋwala (kana vho Ŋwala) tshaka nnzhi dza ripoto/mivhigo, bugu, ndaela, zwičori, kana nyambedzano nnzhi dzo fhambanaho dza media. (O Bernstein, 1971-1975; Mueller, 1973; Schatzman & Strauss, 1972).
- Vhashumisi vha luambo tshiňwe tshifhinga vha nga kona u laula ndivho, mushumo wa mutambi, kutshilele, nyimele, mvelelo na milayo i langaho ndila ine muthu a davhidzana ngayo na vhaňwe vhathu. Muthu a nga kona, tsumbo, nga matshilele a phenyadziňwe, lingedza u sika vhushaka ha maanda vhu sa linganiho kana nga u tenda u vha fhasi kana nga maitele a u tenda kha uri vhathu vhočhe vha a lingana nga kha maanda; tsumbo, kha dziňwe nyambo mushelamulenzhe a nga bva kha kushumisele kwa ſisala kwa fomaļa a ya kha kushumisele kwa ſisala ku si kwa fomaļa na luthihi; tsumbo, **n'wina to wena** in Xitsonga, **lена to wena** (Sepedi)

2.3 Ndi zwibveledzwa zwifhio zwine ra tea u zwi shumisa nahone ri tea u guda hani nga ha luambo na maanda?

- **Ndaela**, tsumbo, zwishumiswa zwi shumiswaho nga muvhuso u laula zwi ngaho sa ndaela (*commands*), tshutshedzo, milayo, ndaela (*instructions*), nahone zwi tshi tou vha khagala nga themendelo na tsivhudzo.
- **Nyambedzano dza u kwengweledza** u fana na khungedzelo na phurophaganda, na dzone dži livhiswa kha u ťučuwedza nyito dza tshifhingani tshi daho dza vha ambiwaho navho.
- **Nyambedzano dza vho gudelaho mishumo kana vhomakone:** Nyambedzano iyi i ťučuwedza vhathu nga u shumisa ţhaluso dza tshifhinga tshi daho kana zwiwo zwine zwa nga itea, dza nyito kana nyimele; tsumbo, u humbulela (*predictions*), pulane, sinario, mbekanyamushumo, na khaidzo, tshiňwe tshifhinga dzo ţanganywa na dziňwe tshaka dza tsivhudzo nga ha mveledziso dza matshilisano na ikonomidzi nga ťučuwedza zwine zwa nga bvelela kha tshifhinga tshi daho.
- **Nganetshelo dza ţhučhwedzo:** Zwibveledzwa zwi fanaho na nganea kana muvi, mivhigo ya mafhungo, zwi nga ţalusa nyito kana zwiitei zwa tshifhinga tshi daho zwi sa ţodeiho nahone zwi shumisa rithoriki ya zwivhuya zwa ţirama kana zwa nyanyuwo, ya ţhoho kana tshitaila ine ya kona u ťučuwedza vhathu.

Nyambedzano: Ri tea u sedza kha ndila dzine zwivhumbeo zwa luambo (zwiteňwa zwa ćivhaipfi na zwivhumbeo zwa fhungo (girama) na milayo ya luambo zwa shumiswa ngayo kha u sumbedza maanda. U shumisa mufhindulano vhukati ha vhathu vha re na maanda a sa lingani (tsumbo, dokotela na mulwadze, maanda a mualuwa na a muswa, vhahulwane na vhačuku) hu tea u senguluswa zwi tshi yelana na tshaka dzo fhambanaho dza maanda na vha sa ri tshithu nga maanda kana vha hanedzanaho na maanda nga tshigwada tshi re na vhathu vhanzhi (kana nga zwigwada zwa nyito zwi ima elelaho zwigwada zwenezwo).

Kha khaseledzo/mifhindulano ri tea u sedza uri vhathu vha na nungo nngafhani kha u langa ţhoho, u dzhenelela musi vhaňwe vha tshi khou amba na u shumisa luambo lwa u kombetshedza kana lwa muthu a funesaho u ņea ndaela.

U ţolwa/sedzwa ha nyambedzano zwi tshi ya nga mvelele dzo fhambanaho hu sumbedza u fhambana ha ţhalutshedzelo dza kushumisele kwa luambo. U pfectesa na u ćivhesa phambano khulwane dza nyambedzano ndi zwa ndeme kha u itela u ambelela uri u sa lingana siani ja maanda hu fheliswe.

Tsumbo dza ndila dzine maanda a nga shumisiwa kha zwibveledzwa/tshaka dza nyambedzano zwo fhambanaho (Nyambedzano dza u hwala, dza u amba na dici sa shumisiho maipfi)

Luambo, maanda na khungedzelo

- Maanda a khungedzelo a disendeka kha zwishumiswa zwa ikonomi, zwa masheleni, kana, nga u angaredza, zwishumiswa zwa koporasi kana zwa tshiimiswa, nahone a shumisea nga u kona u swikelela media nnzhi kana na nga u divhadza tshitshavha ho tshandavhuwaho.
- Kha u kungedzela, bindu li rumela mulaedza thwii kha vhashumisi vha tshibveledzwa tshenetsho.
- U tendelana na khungedzelo zwi bva kha kulundelwe kwa rithoriki yo shumiswaho; tsumbo, nga ndovhololo, khanedzano, maipfi a nyanyuwo (kha hu sedziwe luambo lwa u fhuredzela na lwa nyanyuwo).
- Khungedzelo dici shumisa maitele a rithoriki u tshavha maya wa kuhumbulele kukene (kuvhonele kwa lifhasi). (kha hu sedzwe kha **ndima ya 3**)
- Khungedzelo dici shumisa maitele a ndangulo ya maraga. (Kha hu sedzwe thekhiniki dza u kwengweledza)
- Khungedzelo kanzhi i shumisa zwibveledzwa zwipfufhi - zwi nga vha zwo tou nwaliwa kana zwo hashiwaho kha media - hune ipfi linwe na linwe ja tea u shuma nga maanda (nga hei ndila, zwa nga kha vhurendi).
- Muambi/Mukungedzeli u shumisa masala a vhuqe a ngaho ‘inwi , riqe’ , nz, tsumbo, ri nga vha thusa hani?’
- Khungedzelo dici nga shumisa tthalutshedzo dza khonothesheni hu si dza dinothesheni nahone zwa amba uri zwibveledzwa zwavho zwi na zwivhuya zwo fhambanaho nga nda ha u tou zwi bula zwi khagala.

Luambo, maanda na media (gurannda, magazini, khungedzelo, thevishini, radio, web (imeili))

- Mivhigo ya mafhuno kha media a i tou talusa fhedzi mafhuno ane a khou itea nga tshenetsho tshifhinga na masiandaitwa azwo, fhedzi ndi ane a bvisela khagala zwiito a dovhya a sumbedza mihumbulo ya zwa politiki, ikonomi, zwa mmbi na maanda a kutshilele kwa vhatthonifhei. Ndi nga ndila hei ine maanda o tendelaniwaho khao a sikiwa, nahone ndi ndila ine vhathu zwavho vha kona u divha uri ndi nnyi a re na maanda, na uri avho vha re na maanda zwine vha khou toda ndi zwifhio. Hei ndi nyimele i kondaho kha u bveledzisa kuhumbulele kune kwa do tikedziwa nga vhathu, na tshaka dzo fhananaho dza u hanedza(“divhani maswina anu”)
- Midia i ya nanga uri vhashelamulenzhe vhane mafhuno a amba ngavho vha nga taluswa ngayo, nahone maanda a nyanyuwo ya maipfi a a shumiswa, tsumbo GURU-
- Midia dici a kona u dzumba mutti (a dici buli muthu ane a vha na vhudifhinduleli ha zwiitwa.) Ha dzhiiwa zwiito zwa muiiti zwa isiwa kha zwiitwa, sa DZIMILIONI DZO NGALANGALA NNS BANK. Muthu a nga vhudzisa uri ndi nnyi o itaho mini kha iyi thoho ya mafhuno a kha gurannda, nahone ndi nga mini muhwali a songo bula mutti wazwo.

Mbudziso dzi tevhelaho dzi nga thusa kha u ḋivhadza vhagudi kha ngugo ya vhushaka vhukati ha luambo na maanda:

- 1.Ndi nnyi we a ni vhudza uri ni de tshikoloni ni dovhe ni ṭuwe nga zwifhinga izwo zwo ḡnewaho
- 2.Bulani milayo miṭanu (5) ine na fanela u i tevhedza ni hayani?
- 3.Midia (athikili dza gurannda, khungedzelo dza magazini, TV, thwitha, *Face books*) dzi a ṭuṭuwedza kutshilele kwaṇu na kuvhonele kwaṇu kwa vhutshilo, tsumbo, kunangele kwaṇu kwa zwiambaro, khonani, zwiliwa, mbonalo ya tshivhumbeo tshaṇu?
4. Mbudziso idzi dzi a sumbedza vhushaka vhukati ha luambo na maanda? Ṭalutshedzani.

2.4. Zwivhumbeo zwa luambo zwi na mushumo de kha u shumiswa ha maanda?

KKL ku sengulusa ndila dzine zwivhumbeo zwa luambo zwa shumiswa ngadzo kha u langa na u ṭuṭuwedza vhatu; ndi ngazwo vhashumisi vha luambo vha tshi tea u nanga maipfi/đivhaipfi na zwivhumbeo zwa mafhuno kana girama u itela u swikelela ndivho dzavho dza vhudavhidzani. Ndivho ya zwi ḡiswaho nga zwivhumeo zwo fhambanaho zwa luambo i do thusa sa tshishumiswa tsha u sengulusa nyambedzano dzothe dza u tou amba na dzo tou ḡwaliwaho. Kha ri sedze kha mishumo miñwe ya zwivhumbeo zwa luambo kha u ḡisa ḡhalutshedzo na ndivho.

Limudi ja muano/Limudi ja tsumbo

Li shumiseswa kha zwitatamennde.

Tshitatamennde, ngauralo, tshi anzela u itwa u itela uri muñwe muthu a ḡtanganedze lutendo lu bviselwaho khagala nga tshitatamennde n̄ha ha zwine a tenda khazwo kha vhutshilo hawe. Arali zwo tshimbila zwavhuđi lutendo ulwu lu ḡo wela kha thendo dzi langaho kuhumbulele na kutshilele kwa muthu onoyo. Mudzulatshidulo vho bva gwalani ja mafhuno.

Nga u pfukisela mafhuno kha muñwe muthu nga kha tshitatamennde muthu a nga ḡdiwana a tshi kona u langa kuhumbulele kana kuitele kwa zwithu. U langa vhañwe vhatu uhu hu si khagala hu vha khombo musi vhukoni havho ha u pfukisela vhuñanzi nga vhone vhañe kha avho vhañwe vhu tshi thengathenga. Izwi zwi itesa kha nyimele dzi fanaho na dza u funza, phurophaganda na dza u ita vhatu zwi munguni.

Limudi ja ndaela

- Izwi zwi wanalesa kha limudi li langaho.
- Ndaela i shumisiwa arali hu si na ndinganyelo ya maanda vhukati ha muambi na muambibi nae; lune maanda a sendamela kha muambi zwa sia muambi e na vhupfiwa ha u ḡea ndaela muambibi nae ya u ita zwiñwe zwithu; tsumbo, IMANI! Vhangani, iđani hafha! Ni so ngo lenga!
- Kanzhi ri wana ndaela kha nyito dzine zwivhumbeo zwa u sa vha na ndinganyelo dza maanda zwa vha khagala sa kha ndaela dza maswole kana tshikoloni kiļasini, kha ndayotewa, milayoni, na huñwe hu ngaho henefha. Musi i tshi shumiswa kha u ḡea thendelo, u vhanga, u humbela na u lulamisa; hothe i nga ita mushumo wonoyu wa ndaela.
- Vhatu vha linganaho vha ḡivhaho uri vha na pfanelo dza u ita tshithu vha nga shumisa ndaela kana nyandano; tsumbo, valani vothi, vulani mađo.
- Ndaela i nga shumiswa musi hu na nyanyuwo dza maanda sa musi ho dinaleiwa: Hei muñhannga, ni ḡigade lulimi lwaṇu!

Maitimatikedzi/Modala (*modals*) tsumbo, matikedzi sa **tea**, **fanela**, nz. a a shumiswa khathihi na ndaela, tsumbo, Ni tea u hwala tshuhwahaya na dovha na i ḡisa kha nñe matshelo li tshaho!

Livhudzisi (*The interrogative*)

- Li shumiswa kha mbudziso.

Nga u vhudzisa muñwe muthu muvhudzisi u humbela phindulo nahone arali muvhudzisi e muthu a re na maanda khumbelo iyi i tou vhofha. Izwi zwi tou vha khagala vhukuma, tsumbo, kha mavhudzisi; huñwe hafhu vhudavhidzani ha kilasi ni vhukati ha mudededzi na vhagudi.

Limudi ja thendelo (Subjunctive mood)

Tshishumiswa tsha vhudavhidzani

2.5 Vhulenda na vhushaka ha maanda nga tshifhinga tsha nyambedzano

Vhulenda kanzhi vhu itea khathihi na maanda. Maanda na vhulenda zwi tumana nga nthani ha uri vhulenda tshifhinga tshinzhi vhu shumiswa sa tshitirathedzi kana tshishumiswa tsha u fhungudza kana u khakhulula u shumiselwa thungo ha maanda. Khontsephuthi ndi ya ndeme kha vhudavhidzani vhuñwe na vhuñwe. Kha luambo vhulenda zwi amba ndila yavhuđi ya u amba yo teaho vhukati ha muambi na muthetshelesi.

Vhulenda ndi ndila ine ra bvisela khagala tshikhala tsha vhudavhidzani/vhutsini na vhushaka ha maanda luamboni Iwashu nahone ho tumana na zwivhuya zwa mvelele.

Zwithu zwine kwama vhulenda zwi fhambana zwi tshi nga mvelele dzo fhambanaho.

Zwishumiswa zwa vhulenda

Zwischumiswa zwi tevhelaho zwi thusa u sumbedza vhulenda na u vha fomaña nahone zwiñwe zwazwo zwi shumiswa kha tshipitshi tshi shayaho maanda:

Khanakhano

- Mibvumo ya zwipfi kana maipfi a fanaho na “haa,” “ai,” “aa,” na “ni a ñivha” a nga thithisa vhukuma u thetshesela , zwihihulu musi a tshi khou shumiseswa
- A nga bvisa muhumbulo wa muvhali kana muthetsheseli kha mulaedza une wa khou ñekedzwa.
- Khanakhano i nga dovha ya ñisa u tshuwa, u shaya vhuđifulufheli, khathihi na u sa ñiimisela
- Khanakhano i si nnzhi fhano na fhaña i nga ita uri muambi a ñanganedzee, a tshirelaho nae, a sa shushedzho vhañwe kha nyimele dziñwe. Ngauralo musi ni tshi ñilugisela u amba, dzhielani nthia vha ñanganedzaho mafhungo (*audience*), fhethu, na u vha fomaña hu lavhelelacho u konou ñivha uri ndi khanakhano nngafhani ine ya nga vha yo lugela u shumiswa.

Hedzhisi (Hedges)

- **Hedzhisi** ndi mafurase kana kuambele ku si na u ñivhofha khakwo ku ngwaluwisaho u kholwiese ha mulaedza wau.
- U shumiswa ha hedzhisi u fana na “zwi ngaho,” “ndi pfa u nga,” “zwithihi na,” “ndi humbulela,” “zwi nga vha,” na “zwi nga kha ñi” dzi tshi nga ñea tsireledzo kha u vhonwa mulandu, u dalesa ha zwitatamennde zwi re na hedzhisi zwi andisa u bva kha vhuñe na u xelelwa nga mulaedza wau.
- Zwiñwe hafhu, hedzhisi dzi ñea tshifanyiso tsha uri a ni na vhuđifulufheli ho fhelelaho kha zwine na kona khathihi na vhundeme ha mulaedza wanu.

- Arali ni tshi Ქòdou shumisa hedzhisi, itani izwo lwa mulayo kana lwa phurofeshenala. Hedzhisi dza phurofeshenala sa “ni nga,” “hu nga,” na “u lavhelewa (*likely*)” dzi nga shumiswa.

Mbudziso n̄tha ha mbudziso (Tag Questions)

- U fana na hedzhisi, ***Mbudziso n̄tha ha mbudziso*** dzi sumbedza u vha na Ქhodea ya u sumbedza vhundeme kana khwaṭhisidzo.
- Zwigatamennde zwa magumoni zwi re na ***Mbudziso n̄tha ha mbudziso*** dzi fanaho na “a si?” kana “zwi nga si?” zwi ita uri ni vhe muthu a timatimaho na u vha muthu a si naho vhudifufuheli, zwenezwo zwa sia zwine na amba zwi sa dzhielwi n̄tha.
- ***Mbudziso n̄tha ha mbudziso*** dzi Ქavha mbeu ya u shaya fulufhelo mihumbuloni ya vha Ქanganedzaho mafhongo (*audience*) vhaṇu nga ha u tendisea ha zwine na amba na nga vhukoni hanu.
- Lingedzani nga hune na kona u sa dzi shumisa musi ni tshi khou amba.

Thinyambofho (Disclaimers)

- Thinyambofho dzi sumbedza Ქhodea ya u sumbedza ha ndeme na khwaṭhisidzo kha zwi mbiwaho. U rangela zwitatamennde zwaṇu nga thinyambofho dzi fanaho na “Ni so ngo mpfela thungo, hone ...” kana “Ndi a ḥivha uri a zwi pfali, hone...”zwi itisa uri vhathetshelesi vhaṇu vha ni pfele thungo na uri mafhongo aṇu a si pfale.
- Thinyambofho i dovha ya Ქavha mbeu ya u timatima mihumbuloni ya vhathetshelesi vhaṇu nga ha u tendisea ha mafhongo aṇu na vhukoni hanu.
- Thinyambofho i dovha ya pfukisela u shaya hanu vhudifufuheli kha kuvhonele kwaṇu kwa zwithu.

2.6 Zwitaluli zwa Vhulenda

Vhudavhidzani hothe ha musi vhatu vho sedzana zwifhaṭuwo vhu a shushedza. Ni fanelia u ita iniferensi nga Ქhodea dza hoyo muñwe dza u funiwa na u Ქhonifhiwa na dovha na dzi tsireledza.

2.7 Nyito dza tshipitshi tsha tshutshedzo ya tshifhaṭuwo:

Nyito dza tshipitshi tsha tshutshedzo ya tshifhaṭuwo mmbi zwi na tshutshedzo ine ya nga kundisa muambiwa nae kha u vhofholowa kha zwine a khou ita kana zwine a khou Ქoda, tsumbo”vha nga kona vho u nkoloda R100 u swikela Ქwedzi u tshi fhela?”(arali tshifhaṭuwo tsha muambiwa nae tsha sumbedza u hana zwi nga shonisa kha muambi.

Nyito dza tshutshedzo ya tshifhaṭuwo mbuya dzi shushedza tshirunzi tsha vhuḍi tsha muambiwa nae nga u sumbedza zwiito zwi si zwavhuḍi kana khanedzano sa tsumbo, “ila ripoto yo vha i songo fanelia u swika Ქamus?”.

Vhatu vho fhambanaho,zwigwada na “dzimvele”vha na n̄dila dzavho dza u ita uri muthu a vhofholowe nga u shumisa tshifhaṭuwo.Vha nga shumisa zwitirathedzhi zwa vhulenda zwivhuya zwine zwa vha ita uri vha vhe tshithu tshithihi, kana thekiniki dza vhulenda mmbi dzi sumbahio u Ქinyadza na u sa amba vhukhakhi.

2.8 Nyambedzano dza vho radzipfunzo na vhomakone

Vho radzipfunzo, vhomakone na vhañwali vha dzibugu vha Ქtuwedza matshilele a vhatu na zwine vha ita nga u Ქalusa vhumatshelo na khonadzeo ya zwiitei, nyito, kana nyimele: sa tsumbo u humbulela, u pulana, mbekanyamushumo na u kaidza, tshiñwe tshifhinga zwo Ქangana na tshaka dzo fhambanaho dza tsivhudzo, nahone maanda avho tshifhinga tshinzhi a langwa nga n̄dīvo na thekhinologi.

2.9 Vhushaka ha maanda kha vhuṭumani ha nyambedzano

Nyambedzano kiłasini

- Limudi la ndaela li a shumiseswa kiłasi
- Mudededzi tshifhinga tshothe u shumisa madzina musi a tshi ita khumbelo ngeno vhana kiłasini vha tshi ri mudededzi/mudededkadzi

Nyambedzano vhukati ha vhaaluwa na vhana

Nthihi ya phambano dza maanda dzi re khagala kha mvelele nnzhi ndi ila i re vhukati ha vhabebi na vhana.

Hu nga di vha na phambano ya mvelele vhukati ha vhokhotsi na vhomme.

Vhuimo ha fhasi ha vhana tshitshavhani tshi re na mirafho yo fhambanaho; vhana vha nga itwa uri vha si ambe tshitihu nahone vha nga hanelwa u thoma kana u amba nga ha thoho dziñwe dza mafhungo, vha nga kha di hanelwa u dzhenelela kana vha nga todìwa uri vha shumise zwipitshi zwo khetheaho zwofhambanaho zwa u fhambanya (zwa thonifho) tsumbo, Ndi matsheloni Vhafuwi, Ee Baba,

Vhaaluwa ‘*who tendeliwa*’ u pfuka milayo ya u amba nga u sielisana. Vha nga dzhenelela, sema, shushedza, nea muthetho, kana u khakhulula vhana musi hu tshi khou ambiwa. Khaseledzo linga dzhia tshivhumbeo tsha tsivhudzo, khumbelo, kana thuthuwedzo nga kha phuluphedziso.

Maanda kha nyambedzano dza zwa Politiki

- **Nyangaredzo na zwo livhiwaho khazwo.** Thaluso ya nyito dzi si dzavhuđi dza zwigwada zwiñwe zwa politiki zwi Iwiwaho nazwo zwi nga dzhia tshivhumbeo tsha nyangaredzo kha sia la luvhengela mbiluni; zwiito zwivhi zwazwo zwi vhonala zwo vha tea nahone ndi ngazwo zwi tshi taluswa nga vhudalo nahone zwa dovhya zwa tou angaredzwa.
- Phambano, i do shumisiwa tshikolokolo hu tshi khou itelwa u khwathisedziwa u fhandekana hu re na vengo vhukati ha RINE na VHONE.
- U shumisiwa ha thinyambofho: hu livhiswa kha u tinyu u vha na dzina livhi musi hu tshi ambiwa zwivhi nga ha vhañwe.
- Khanedzo i re khagala (“a thi na zwiñwe-vho na Vharema, Vhatshena fhedzi...”)
- Thendelani i re khagala (“hu di vha vho na makomonisi a vhudi, hone...”)
- U dzumba kana u sia nnđa mafhungo: vha do dzulela u ombedzela zwavhudi nga ha vhone vhañe na nga tshigwada tshavho (lushaka, dzangano, idiologi na zwiñwe) na u amba mazwifhi nga vhañwe musi vha tshi dzumba, u humbelu u pfelwa vhuñungu, u dzhiela fhasi, u sia mafhungo nga khole ane a do ita uri vha vhe na dzina livhi ngeno zwi tshi do fha vhakhaedu vhavho dzina lavgudi.
- Vhatikedzi vha madzangano: vhakhaedu kana maswina vha do taluswa nga ndila mmbi sa zwine ra zwi pfa nga ha zwifheñashango na (vesus) vhalwelambofholowo.
- Mavhuvhisi: zwiito zwivhi, ndaka, zwibveledzwa kana nyito kha zwigwada zwañu, zwi do taluswa nga u shumisa mavhuvhisi sa bomo dzavho dzi vhidzwa “zwidisa mulalo”
- Masala, a sumbedzaho u fhandekana hu re na vengo ha madzangano a polotiki: RINE vesus VHONE, VHATHU VHASHU.

- Mbekanyo ya maipfi i na tshaka mbili dza mishumo ya polotiki ine ya vha ya u ombedzela kana u diambela hu tshi shumiswa kuvhekanyelwe kwa maipfi na mafurase, u itela u sumbedza ḥhalutshedzo yo livhiwaho khayo. Ḧhoho ya mafhungo kana u vhea ipfi phanda zwi kokodzela nzhele ya vhathe kha ilo ipfi kana zwa khwaṭhisidza zwivhuya zwashu na zwivhi zwavho.
- Ndovhololo dza kushumisele kha mibvumo (alitheresheni na raimi), tshaka dza mafhungo na ḥhalutshedzo (pharalelizimu) na ḥhalutshedzo (semantiki, ndovhololo), sa tshiwe tsha zwiṭirathedzhi zwiḥulwane kha u kokodzela nzhele kha ḥhalutshedzo i no ḥodiwa na u ḥavhanyisa kuvhumbelwe kwa ḥhalutshedzo dzenedzo.
- Nyengedzedzo dzi sa ḥodeiho: vhaambi vha polotiki vha do ḥandavhudza nga vhuḍalo zwivhuya zwavho kana zwa dzangano ḥavho, ngeno vha tshi do amba zwiṭori zwivhi nga vhakhaedu vhavho.
- Ndila dza kuambele: volomu (u zhamba na u hevhedza), u gonyisa na u tsitsa ipfi ha vhaambi zwi nga ḥuṭuwedza ndila ine vhathetshelesi vha nga ḥanganedza nga yo mafhungo.
- Rithoriki ya poliki i nga tevhelwa nga u vhandiwa ha zwanda nga vhathetshelesi
- Ndila dzine vhathe kha ambiwa navho ngadzo dzi katela: Khonani yanga i ḥonifheaho, vhanna na vhafumakadzi vha ḥonifheaho, vhanna na vhafumakadzi vho funzeaho, vhatatisei ,zwimebi
- Musi tshipikara tshi tshi ita ngafhadzo ya u sa tendelana na zwine zwa khou itiwa u shumisa ipfi “Oda”.

Milayo ya shango, vhukwamani na matshimbidze

Milayo ya shango i shumisa mannda a tshumiswa/khombekhombe u kombetshedza uri vhathe vha badele muthelo, vhatethedze milayo ya bada kana vha pfiswe vhuṭungu (u tevhedzela tswayo dza badani)

- U shumisa luambo zwi katela: ndaela

Nyambedzano ya vho funzeaho (*Professionals*) kana vhađivhi (*Experts*)

Nyambedzano vhukati ha vhanna na vhafumakadzi

Musi milayo ya u amba nga u sielisana i tshi ḥivhea, ane a vha na maanda kha vhafunani – ‘ane a nga tendelwa’ u dzhenelela kha nyambedzano.Kunangele kwa maipfi, zwivhumbeo zwa girama na vhudavhidzani vhu si ha maipfi zwi a sumbedza uri ndi nnyi kha vhafunani a re na maanda manzhi.

Inthaviyu dza mushumo

Kha nyimele yo doweleaho muinthaviyuwi u langa kutshimbilele na u bvela phanda ha inthaviyu. A nga kha di ita a tshi dzhenelela, a tshi vhudza muinthaviyuwiwa uri a ime musi uyo a tshi khou lingedza u bvisela khagala mihibulo yawe.

Vhainthaviyuwiwa vha a vhofheya nga ḥodeya dza inthaviyu.

NYITO YA 1: LUAMBO NA MAANDA

Tsumbo: Kha tshibveledzwa tshi re afha fhasi, luambo lu khou shumiswa u bvisela khagala maanda. Vhavhali vha qivha uri muñwe muthu a re na maanda a fhiraho avho u khou vha vhona.

Ndi nga mini i tshi pfi 'mukomana muhulwane' nahone i sa pfi 'khaladzi' muhulwane'? Ndi nga mini *big brother* yo ñwalwa nga maleñdere mahulwane nahone nga fonto khulwane

Tshiimiswa (vhudavhidzani ha mushumoni)

Mushumi muñku u shumisa thaitili na dzina musi a tshi vhidza vhahulwane vhawe. Vhalangi vhahulwane vha shumisa madzina fhedzi musi vha tshi vhidza vhashumi vhañku. U dzhenelela (ndi nnyi ane a tendelwa u dzhenelela nnyi?)

Tsumbo

Tshibveledzwa tsha 1: Hei Rinae! Takusani magwendo hayo anu ni ñe ni sendedze ɻafula heyo hangeini.

Tshibveledzwa tsha 2: Yuwii, Dk Muregu. Musi ndi tshi khou ralo u kunakisa na u dzudzanya ofisi, vha nga kona u nthusa nga u sendedza ɻafula ngei? Ndi amba arali vha tshi nga kona u nthusa/ Ndi khou livhuwa nga maanda.

Zwino ni nga kona u amba phambano kha luambo vhukati ha idzo tsumbo mbili? Hu na u nangwa ha ndila dza kuvhidzele, ndi ndila ine muambi a vhidzisa ngayo khonani yawe (Rinae) na mutholi wawé (Dk.Muregu) ; ndila ine a shumisa ngayo luambo lwa tshiñarañani (Takusani magwendo hayo anu ni ñe ni sendedze ɻafula heyo hangaei.) na tshivhumbeo tsha luambo tsha khanakhano khathihi na mafurase a shumiselwaho mutholi (Ndo mangala; Arali vha si nga si vhilahèle; Arali vha tshi nga wana tshifhinga; Arali –ri nga konou ...).

Nyambedzano vhukati ha dokotela na mulwadze

- Dokotela u na maanda, sa izwi a ene a qivhaho zwi dinaho mulwadze
- U dzhenelela, u amba nga u sielisana ndi one maitele a fomaña a u amba na madokotela
- Vhalwadze vha tendela madokotela a tshi langa vhudavhidzani kha mufhindulano vha dovha vha fhindula dzimbudziso nga hanefho hune vha kona ngaho
- Madokotela vha vhidza vhalwadze nga madzina avho, ngeno vhalwadze vha tshi ɻhonifha maimo a madokotela. Tsumbo, ni nga vhidza dokotela wañu Dokotela (Dk.) Tshikovhi, ngeno ene a tshi kona u sokou ni vhidza Vhangani, a tshi shumisa dzina ñanu.
- U kakamela nga mulwadze
- Dokotela a nga shumisa luambo lwa thekiniki (dzhagoni) u sumbedza maanda awe.

Tsumbo; Vhangani, ni khou dinwa nga lushaka lu ofhisaho lwa haiphathensheni. Arali i sa ñhogomeliwi (*monithariwi*), ni nga vha luñhatheni lwa cardiac arrest.

Vhangani, musi a tshi khou kakamela, u vhudzisa, *Dok...Dokotela Tshikovhi? Haiphathensheni ndi mini? U vha luñhatheni lwa cardiac arrest ndi mini? Ndi ño tou fashwa sa tshiñoni nda fa? Ndi khou tou luvhelela dokotela, nthusei, a thi ñodi u fa.*

Nyambedzano Vhukati ha Dzikhonani (Maanda a a Lingana)

Kushumisele kwa mavhidzi (*vocatives*) ku a fana: arali nda ni vhidza nga dzina ḥanu na inwi ni do mmbidza nga dzina ḥanga, kana arali nda shumisa thaitili na tshifani tshaṇu zwi do di ralo na kha inwi. U thoma nyambedzano: a hu na mulayo u thivhelaho muthu u thoma nyambedzano. U dzhenelela nyambedzano hu nga itea kha sia ḥinwe na ḥinwe, nahone hu sedziwa nga muya wavhudī.

U LINGA

NYITO YA 2

Ndi Iushaka-de lwa maanda na hone lu sumbedzwa hani kha maipfi na mafurase a re afho fhasi? Sedzani maanda a ḥuṭhuwedzo, a khombekhombe, a vhuṇe, a zwa politiki na matshilisano afho n̄tha.

Nga maanda e nda ambadzwa ndi vula vhuṭambo uvhu/ndi ri muṭangano uno wo vuliwa.

FHANO MUDINI TSHIENDA HU LILA TSHANGA

MULAYO WA BADANI AFRIKA TSHIPEMBE NDI WA U REILA TSHANDANI TSHA MONDE

Nga u ḥavhanya nahone zwi sa kondi ri vula dzigoloi, sefo na dziloko dza dzofisi

'RI HUMBULELA VHOINWI

NAMUSI, MATSHELO RO ḥTANGANA.

NI MUSIDZANA O NAKESĀHO ḥIFHASINI

A thi gonyiwi n̄tha nga musadzi

MUFUNWA WA MBILU YANGA

Tshinyeke tshanga; haho a no fana na inwi

Dzuvha ḥa mbilu yanga

Naledzi yanga

NDIMA YA 3. LUAMBO LWA U KWENGWELEDZA, U FHUREDZELA, LWA NYANYUWO, U DZHIA SIA, LUVHENGELA MBILUNI, SITERIOTHAIPHI /U SEDZA ZWITHU NGA ITO ḥITHIHI

THODEA DZA TPKL

U Thetshelesa na u Vhala: Vhagudi vha tea u ḥivha na u ḥalutshedzela luambo lwa u kwengweledza, lwa nyanyuwo na lwa u fhuredzela, u dzhia sia, luvhengela mbiluni, na siteriothaiphi.

U amba, u ḥwala na u ḥekedza: Vhagudi vha tea u amba kana u sumbedza u pfectesa nga ha vhudi, maime, bayasi (u dzhia sia), siteriothaiphi, luambo lwa u kwengweledza, lwa u fhuredzela, tsumbo, sa kha zwibveledzwa zwa u kwengweledza sa maanea a u ḥata, athikili dza gurannda, khungedzelo, phositora.

3.1 U kwengweledza na u fhuredzela ndi mini?

- U kwengweledza (*Persuasive*) – u vha na maanda a u ḥuṭuwedza uri muṇwe a tende kana a ite zwine wa funa zwone

- Luambo lwa u kwengweledza lu shumiswa u tendisa riñe uri ri ite zwiito zwikene. Lu ri ramba uri ri tendelane na kuvhonele kwa zwithu kwo ḥekedzwaho. Vhashumisi vha luambo lwa u kwengweledza a zwi kombetshedzi uri vha shumise dzimbuno. Ndivho dzavho ndi u kwama vhudipfi/nyanyuwo dzashu u fhirisa uri riñe vhañe ri tou shumisa mihumbulu yashu.

U fhuredzela – u langa kana u fhura muthu uri u wane zwine wa funa.

- Luambo lwa u fhuredzela lwo livhiswa kha u wana zwa khwiñe kha vhañwe zwi so ngo ḫa nga ngona, tsumbo, kha khungedzelo kana kha zwipitshi zwa vhorapolitiki, muhoyo, *linaqedzi/likaluli, alitheresheni*, nz. zwi a shumiswa u fhuredzela vha ṭanganedzaho mafhungo. *Luambo lwa u fhuredzela* lu livhiswa kha u tendisa vhavhali uri vha tendelane na kuvhonele kwa zwithu kwa muñwali.
- Tshibveledzwa tsha u ḥwala tsha vhuñe tshiñwe na tshiñwe tshi na mafurase a u fhuredzela hu tshi khou lingedziwa u kwengweledza vhavhali uri vha vhone kuvhonele kwa zwithu kwa muñwali.
- A si nyambo dza u fhuredzela dzoñe dzine dza xedza vhathe; hone u kona u ñivha zwivhumbeo zwa luambo lwa u fhuredzela zwi thusa vhavhali uri vha vhale nga vhusedzi uri vha wanuluse zwe dzumbiwaho luamboni.

3.2 Luambo lwa u kwengweledza lu shumisiwa ngafhi?

- Kha khungedzelo, luambo lwa u kwengweledza lu shumisiwa kha u ṭutuwedza vharengi/vhashumisi vha tshibveledzwa uri vha fulufhele uri vha a ḥoda tshibveledzwa kana tshumelo nkene.
- Luambo lwa u kwengweledza lu nga shumiswa kha maanea kana editoriala u ḥwala mafhungo a tendiseaho.
- Thekhiniki dza luambo lwa u kwengweledza dzi nga fhambana zwi tshi ya nga ndivho.
- Lu nga shumiswa lu kha tshivhumbeo tsha phurophaganda, z.u, ngoho ya gake ine ya tsya muhumbulo wa muthetshelesi u itela u kanganyisa tshitshavha kha zwifhinga zwa mabepha a vhorapolitiki a u kunga vhakhethi kana kha zwifhinga zwa dzinndwa.
- Lu shumiswa kha zwipitshi, athikili dza guranna.

NYITO YA 3

Tsivhudzo dici tevhelaho dici nga thusa kha u ita uri ni dzhiele n̄tha ndila ine muambi/muñwali a nga shumisa ngayo luambo:

- U thoma kha kuhumbulele kwa uri kushumisele kwa luambo zwi katela u dzhia tsheo.
- Tsumbo:** ni nga ñi ñivhudzisa hezwi:
 - *Ndi nga mini muambi o amba izwo?*
 - *Ndi zwifhio zwine vha sa khou amba?*
 - *Ndi nga mini o shumisa tshifhinga itsho? Ha khou amba zwifhio?* na zwiñwevho.
- U ñivha na u vhekanya maipfi nga zwigwada zwi tshi ya ngauri a nga vha ‘a tshi amba zwivhi’, ‘a tshi amba zwivhuya’ kana ‘a vhukati’ kha tshibveledzwa. **Tsumbo:** ‘O kora tshikoro tsha bvumo tshe tsha tsireledza thaitili uri i so ngo dzhavhulwa nga thimu i takaleleswaho i bvaho devhula. Ipfi ‘bvumo’ li sumbedza zwivhuya kana zwivhi? Li vhambedzwa hani na kuambele kwa uri ‘thimu i takaleleswaho’?’
- Arali ni tshi khou vhala tshitoris tsha mafhungo, ni nga ñivhudzisa mbudziso ya uri tshitoris tsho vha tshi tshi nga shanduka hani arali tsho vha tshi tshi khou ṭalutshedzwa nga muthu muñwe. **Tsumbo:** arali tshitoris tshi tshi khou amba nga tshitereke limaganis, tsho vha tshi tshi nga shanduka hani arali vhañereki vha tshi khou tshi anetshela’ kana vhatholi, kana muvhuso, kana vhavhuyelwa (*customers*)? Ndi nga mini, ni tshi nga amba uri kunangele kwa maipfi kha zwitatamennde zwi tevhelaho ku na zwine kwa ñisa? ‘Mutholi ha khou ḥodou tseka kha zwe a

nekedza mathomoni. U khou ita nyambedzano dzi si na u fulufhedzea khadzo' nahone 'Ro lingedza luvhili lwoṭhe, zwa bala, u ṭangana na madzangano a zwa mishumo u amba nga zwiswa zwine ra khou nekedza, hone a sumbedza a so ngo ḥiimisela u tenda.'

- U humbula nga zwine muṇwali a humbula nga ha vhavhali. **Tsumbo:** arali na sedza kha khungedzelo, ndi vhathu-de vhane ya khou vha kwengweledza? Khungedzelo i khou amba (nahone two dzumbama) uri zwishumiswa ndi zwavhuđi. Kha hu sedziwe Zwishumiswa zwa Thekhiniki.
- U humbula nga dziñwe dza khungedzelo dze na dzi vhona kha magazine kana thelevishini. Itani mutevhe wa maipfi o shumiswaho u itela u karusa nyanyuwo. Ndi madzangalelo afhio ane maipfi aya a ṭuṭuwedza kha vharengi (*consumer*)?
- Hu na u tenda kha uri hu na ḥodea dza vhathu nnzhi dza ndeme - lupfumo, dakalo, u ḫivhea, u bvelela, lunako. Humbulani ndila dzine khunguwedzo dzine na dzulela u dzi vhona dza lingedza u ṭuṭuwedza madzangalelo aya dzi tshi shumisa maipfi a nyanyuwo.
- Khungedzelo dza madzangano a vhulondavhathu (charity organization) ndi zwishumiswa zwavhuđi zwa maipfi a nyanyuwo – dzi lingedza u karusa vhuđipfi ha u vhona mulandu na u pfela vhuđungu kha vhavhali zwa itisa uri vha ḥee zwifhiwa kana thuso. Neani tsumbo dza khungedzelo idzi
- Wanani tsumbo dza zwilogeni zwi wanalaho kha khungedzelo dza u ḫikungela vhakhethi dzi shumisaho zwishumiswa zwa mibvumo sa alitheresheni, raimi kha u itela uri zwi leluwe u humbula tshibveledzwa kana tshumelo.

3.3. Thekhiniki dza u kwengweledza

Thekhiniki dza u kwengweledza dzi tevhelaho dzi tea u ḫivhiwa na u shumiswa musi hu tshi thetsheleswa, vhalwa (zwi tshi katela zwibveledzwa zwa u vhonwa), u amba na u ḥwala.

Zwi sa pfali (*Vagueness*)

Muambi u shumisa maipfi a shayaho ḥhalutshedzo i re khagala na u ḫiimisa. Vhathetsheseli vha anzela u vhudzisa mbudziso dzi fanaho na 'U khou ḥodou ri mini zwa vhukuma-kuma?' nga murahu ha musi ho ambiwa.

Tsumbo: 'A thi khou hana uri o ita hone ha iti zwa vhukuma.'

Thimathimo

Ipfī ḥi re na phindulo dzi fhiraho nthihi dzine dza tenda kha ḥhalutshedzelo dzo fhambanaho; ḥi shumiswaho kha u imela masia o fhambanaho a tshenzhemo.

Kha tshitatamennde, "Ndi a fulufhela no wana two ni teaho" u nga si vhe na vhuṭanzi uri muambi u khou u tamela mashudu kana u khou holedza nga nnđa ha musi nyimele ya maambiwa i tshi ita uri ndivho ya muami i vhe khagala.

U dzhia sia (Bayasi) na Siteriothaiphi/U sedza zwithu nga iṭo ḥihihi

U dzhia sia hu wanalaho hu tshi vhumbiwa mbudziso kana zwitatamennde. U vhudzisa ha mbudziso i ngaho, "Ndi nga mini shango ḥashu ḥi tshi phasisa milayo i sa tendelaniho na ndayotewa?" hu buletshedza uri ndinganyelo na u sa dzhia sia musi hu tshi shumiswa milayo iyo kha u langa shango zwi ḥo kondā uri hu tevhelwe. Kha ḥiñwe sia, kuambele kwa u nyefula na mbiti nga vhasasalandzi vha mulayo ku sumbedza ku na siteriothaiphi lune na zwine vha ḥo amba nga hawo a zwi nga vhi na ndinganelo samusi vho no ḫidzula vho dzhia sia, zwi amba uri tsheo ye vha dzhia ndi ya nyangaredzo.

Tsumbo: 'Ha nga pfelesi. O nakesa.'

Dzhagoni (Jargon): ndi mathemo a thekhiniki ane ha pfectesiwi nga vhomuthu munzhi, hone a shumisiwa ngomu ha tshigwada tshikene tshi ḥanganelanaho kha phurofesheni, akhademi kana sia ḥiñwe ḥa zwa dzanganelo ḥithihi. Muambi kana muñwali a nga shumisa dzhagoni u itela uri mafhuno awe a pfale a a ndeme vhukuma, u sumbedza vhundeme maelana na “kana vhuhulwane hawe, u khwañhiseda u shaya ndivho ha vhane a khou vha thusa kana u fhiriñanya mihumbulo yavho kha ḥoho ine ya khou ambiwa nga hayo.

Tsumbo, dokotela a nga nekedza tsivhudzo maelana na “agonal respiration” ya mulwadze zwine kha luambo lwa phurofesheni ya vhudokotela zwi amba uri muthu ha nga tshili.

Mbudziso dza rithoriki na dza u ḥuṭula muhumbulo

Mbudziso dza rithoriki ndi tshitatamennde tsho vhumbiwaho nga ndila ya mbudziso fhedzi tshi sa ḥodi u fhindulwa. Mbudziso idzi dzi itelwa u ḥuṭula u humbula madzuloni a u ḥoda phindulo.

Sa tsumbo: ndi nga mini phele I tshi fa mukegulu a palulwa ḥoho.

- Ni a ḥoda u bva zwikolodon?
- Ni a ḥoda u wana dzilafho ḥa khwiñe ḥa vhutungu ha ḥoho i remaho?
- Ri tea u tenda naa lushaka lu khomboni ya u nga gevchengwa nga zwifhetashango?

Luambo lwa u ombedzela, ḥiñanedzi kana u ḥanisedza hu tshi itelwa zwiñwe zwithu

Likaluli/Liñanedzi ḥi pima u fhira mpimo zwine zwa khou ambiwa u itela u ḥokonya nyanyuwo i shushaho kana yo dzumbamaho u fhira zwine tshitatamennde tshi re khagala tsha nga zwi bvisela khagala.

Tsumbo: “Nedorobo u ḥo fa a sa athu u tendela maitele a tshikolo uri a ngalangalelwé nga mañwe masheleni” ku nga vha kuambele kwo ḥanisiwaho ku sumbedzaho vhudiimiseli ha ḥedorobo ha u sa tambisa masheleni a zwa pfunzo.

Ri ḥodou..., Tshitshavha a tshi na zwiñwevhō, hone tshi fanela u..., Hu na ndila nnzhi dza u...

Ndovhololo ya themba/Alitheresheni kana raimi, zwihihulu kha thaithili/ḥoho kana kha tshitatamennde kana fhungo la u fhedzisa. U shumisa themba dza u thoma dzi fanaho ndi maitele o ḥoweleaho a vharendi na vhakunguwedzi. Zwi nga khukhulisa arali zwa iteswa, hone zwi itisa uri mitaladzi i khouthee kana I rwelee ngomani, tsumbo

Raimi

Raimi ndi ndovholo ya muungo wa maipfi a fanaho magumoni a vese kha tshirendo kana nyimbo.

Aļushini (Allusion) zwi amba ḥifurase ḥi re na maanda ḥine vhathetshelesi vha vho ḥivha nga haļo. Hu ḥi vha na u tshuwisa musi muñwali a tshi shumisa ḥiambele ḥili samusi a tshi tea u thoma a vha na vhuñanzi uri vhavhali vha tshibveledzwa tshawe vha a ḥivha aļushi iyo kana zwi ambwaho.

Tsumbo:

Zwivhuya o dalela mufunzi nga maitele a tshinikodima... (zwi tshi edza Nikodima wa Bivhilini), Ndi ḥa Makahane a tshi vhambisa vhatu mikumba nga maño... (izwi zwi ambelwa muthu wa tshiñuha nga u mu fanyisa na Makahane ḥila khosi ya Thulamela.)

Aleshini ngauralo ndi kuambele ku kaidzaho/layaho nga u shumisa mishumo kana zwiwo zwi divheaho, ku shumiswaho kha u karusa mihumulo ya nyanyuwo kana zwitumbambiluni zwi i badekanyaho na tshenzhemo dzo fhiraho.

Lishandi (*Antithesis*) ndi liambele line la shanda zwo ambiwaho nga maipfi a u thoma. Nga mañwe maipfi kana mutualadzi wa vhuvhili u shanda zwo ambiwaho nga mutualadzi wa u thoma. **Tsumbo:** Ro sea nga u ñweñwela ra lila nga u vhovhola.

Litatathino/Ndendudzo na Disifemizimu (*Dysphemisms*)

Litatathino ndi figara ya muambo ine zwithu zwi si zwavhuđi/zwi vhavhaho zwa ambiwa nga ndila i sa dini kana I leleluwaho.

Tsumbo: Vho Masindi vho **ri sia /lovha** madzuloni a uri vho **fa**.

Disifemisimu (*Dysphemism*) ndi liambele line zwithu zwavhuđi/zwi sa dini zwa ambiwa nga ndila i vhavhaho/yo vhifhaho. Li shumiswa kha u kwengweledza vhatħu uri vha humbule nga ndila mmbi nga ha muthu, nyimele kana tshiwo;

Tsumbo:

Madzuloni a u u sumbedza thaidzo kana khaedu, muambi a nga sumbedza hu tshi tou vha na pfiriri

Ipfi li re vhukati	Litatathino	Disifemizimu
Tshigwevho tsha thambo/lufu	Ndađiso ya Nħħesa	Bulayo ċo lamedzwaho nga muvhuso
Livhanga	Mulwela mbofholowo	Tshifheṭashango

Kilitħisi na zwivhumbeo zwi si zwa girama zwi a thusa-vho u sika thouni ya khaseledzo, yo dzikaho, ine ya vha ya ndeme kha u kwengweledza. Tsumbo, kuambele ukwu.

3.4 Luambo Iwa nyanyuwo

Luambo Iwa nyanyuwo ndi mini?

Luambo Iwa nyanyuwo lu dzhiwa sa thekhiniki ya u fhuredzela na hone Iwa dovha Iwa vhidzwa luambo lwo hwalaho Iwa inga. Lu anzela u shumiswa kha u ḥokonya vhudipfi. Maipfi o raloh a nga kha di shumiswa kha u ḥokonya vhudipfi vhu re na maandā, ha u nejja mutsiko, u kombetshedza uri vhavħali vha tende zwine vha khou vhala. Haya ndi maipfi a no ḫunga vhudipfi ha maandā kha vhoiwe, tsumbo, u sinyuwa, dakalo, u tendisa. Musi ri tshi amba nga luambo Iwa u nyanyula ri vha ri tshi khou zwi isela kha u fhambana ha zwine maipfi a amba zwone sa u fana zwine maipfi enea a amba zwone zwo dzumbamaho na vhupfa vhune ha vhu ritha.

Musi ri tshi amba nga luambo Iwa nyanyuwo, ri vha ri tshi khou isela kha u fhambana ha zwine zwa ambiwa zwo dzumbamaho, zwine maipfi a zwi nekedza na vhupfa vhune a vhu ritha.

Khonothesheni ndi mini?

Maipfi a na tshakha mbili dzo fhambanaho dza zwine a amba: Ndi ḥhalutshedzo ya maipfi i re khagala (dinothethivi) na ḥhalutshedzo ya maipfi yo dzumbamaho (*khonothethivi*).

Ḥhalutshedzo ya maipfi i re khagala i kwama dzimbuno, ḥhalutshedzo ya maipfi i sa dzhii sia, ḥhalutshedzo i wanalah kha dikishinari/ḥhalusamaipfi.

Thalutshedzo ya maipfi yo dzumbamaho. Ndi vhudipfi ha mbadekanyo ya maipfi kana lufurase zwi tshi fhambana na thalutshedzo yone ya ipfi. Thalutshedzo yo dzumbamaho ndi ine muthu a tou i pfa ya dovha ya bveledza vhudipfi. Thalutshedzo dza maipfi dzo dzumbamaho dzi tshimbila dzothe na thalutshedzo dzi re khagala. Thalutshedzo i re khagala ya ipfi 'nowa' li amba lwonolwo lushaka nga

vhudalo, a dici na milenzhe, huñwe ha ambiwa zwikokovhi zwi re na vhutungu. Thalutshedzo yo dzumbamaho ya 'nowa' i a katela vhuvhi kana khombo. Kha ri sedze kha diciñwe tsumbo dza thalutshedzo dzo dzumbamaho.

Thalutshedzo dzo dzumbamaho:

Thalutshedzo dzo dzumbamaho dzavhuđi. Ro renga zwi ambaro zwi sa duri phakhani ya zwimangadzo. Ndo la sendiwitshi thethe. Ndi murengi wa zwi sa duri.	Thalutshedzo dzo dzumbamaho dici si dzavhuđi. Ro renga zwi ambaro zwa mubukuo phakhani ya zwimangadzo. Ndo la sendiwitshi yo nauwaho. Ndi murengi wa zwa mutengo wa fhasi fhasi.
--	---

- Vhudipfi ha zwine zwa ambiwa nga maipfi o shumishwaho kha tshibveledza tsha u ñwalwa kana u amba ndi yone tsumbo yavhuđi ya vhudipfi ha muñwali nga ha zwine ndima ya khou amba zwone. i nga kha di sumbedza u dzhia sia ha muñwali kana u sedza zwithu nga ito lithihi (Kha vha sedze khethekanyo ...)
 - Muambi u a ñokonya vhudipfi hanu u itela uri ni kone u tevhela zwine zwa khou ambiwa, ha sainiwa na khontiraka na u ñigana kha zwine zwa khou livhiwa khazwo, na zwiñwe.
 - Mañwe maipfi a nyanyuwo a na zwiñwe zwine zwa ambiwa zwavhuđi, zwine zwa amba uri hu na zwine vhavhalu vha ñibađekanya na ene maipfi ane vha pfa vha tshi a takalela.
- Tsumbo:** u dudela, vhuthu, u nukhelela, u hevhedza, u khisa, u funa, u fulufhedzea. Mañwe maipfi a nyanyuwo a na zwiñwe zwi si zwavhuđi, sa tsumbo: vhukale, u unda, u tshaya, u remiwa nga ñoho, murotho, vhuria, munukho, u tshaya, u sa pfesesa. Maipfi aya othe a bveledza vhudipfi ha u sa takalelea.
- Kha ri sedze-vho na maipfi a nyanyuwo a sa takaleliwiho
 - Kha ri sedze-vho kha maipfi a nyanyuwo mavhi vhukuma:

U fhindula ha vhavhalu na vhathetshelesi kha maipfi a nyanyuwo a ñitika nga maanda nga tshenzhemo na siangane. Muñwe muthu ane tshenzhemo yawe ya vhuvha ha vha u lumiwa u ño vha na vhudipfi ho fhambanaho na ha muñwe muthu ane a ñivha zwigwanana zwavhuđi zwine zwa vha na vhukonani na vhathu.

Kha ri lavhelese kha tshirendo tshi tevhelaho u vhona uri maipfi a na nyanyuwo dza vhubadekanyi dzo fhambanaho kha vhathu vho fhambanaho.

Kha ri sedze kha tshirendo tshi tevhelaho uri maipfi a na kuñwanyuwisele kwo fhambanaho zwi tshi ya vhathu vho fhambanaho.

Tsumbo Vha nga vhidza munna wavho mukalaha wanga hu si mukalaha

- U vhidza mufumakadzi tshimangana, fhedzi tshi si tshimange.
- U nga mu vhidza mbevha, fhedzi li si lubevha.
- U nga vhidza mufumakadzi tshikukwana, fhedzi hu si phambo.

*Ni nga ri u na bono, ni nga si ri u na luvhonela
A hu na mufumakadzi o ondaho u tou dingina a dovha a sekenela
Arali a tshi ita uri ni fhiseye, ni ri u ni dzhenisa muliloni ndi hone ni tshi do dzula ni tshi
tanganedzea, inwi muzwifhi wa.*

Tsumbo ya maipfi a re vhukati na maipfi a nyanyuwo.

Maipfi a re vhukati	Maipfi a nyanyuwo	
	Khonothesheni yavhuđi	Khonothesheni i si yavhuđi
Sekena	Onda	o fhelela

Tsumbo ya mańwe maipfi a nyanyuwo a kha thenda na khanedza.

Thenda	Khanedza
Vhudífuluheli	Vhudíkukumusi
Vhuswa	U sa vhibva
Khaedu	Vhuleme
vhutshivha	U vha ኃname/vhuሻame
U vha na muvhili	U nona

Tsumbo dza Luambo Iwa u nyanyula kha thoho dza mafhungo a dzigurannya

U fhaṭa zwi konadzeaho kha fhethu hu si na tshithu.

Vhana vha pfa vha hayani kha shango ḥa dzitshaka dzo ṭanganelaho(lushaka Iwa musengavhadzimu)

Munna we a rwelwa u kanda hatsi

Shango ḥo ima nga milenzhe

Mavhala a nngwe a u ni thusa u vhona luambo Iwa nyanyuwo:

3.5. U fhuredzela kha khungedzelo

- Vhaandadzi vha shumisa luambo u isa vhatu kha zwine vha pfisa zwone, zwine vha tenda khazwo na nyito.
- Tshitiratedzhi tshithihi tsha mathomo ndi u bađekanya mihumbulo ya thenda na ya khanedza na vhuđipfi na tshibveledzwa kana tshumelo i no khou rengiswa.
- Vhatu vhanzhi vha renga zwibveledzwa hu si nga uri ndi zwa maimo avhuđi u fhira zwińwe, fhedzi nga mulandu wa mbađekanyo dzine dzi sa kwamane na tshibveledzwa.
Tsumbo: Nokia “I ṭumanya vhatu.”

3.5.1 Mbonalo dza khungedzelo yo bvelaho phanda.

- Thekhinolodzhi dzo ḫoweleaho dza khungedzelo dici ḫivhonadza nga thekhiniki ya u kunga, u takalela, lutamo na nyito.

- Tshikungi:** Tshithu tshine tsha vhonala kha zwiñwe nga maanda kana zwiñku. Tsumbo: zwifanyiso, ḥoho dza mafhundo, mbonalo, tshivhumbeo na muvhala.
- Tshitakadzi:**
- U takalela:** Hezwi zwi swikelelwa nga u ita khophi ine ya tenda jifhasi ḥa muvhali nga iñwe ndila kana ya kunga zwiñwe zwi ḥodeaho kana u takadza muvhali. Hezwi zwi itwa nga u dadza khouphoni kana u zwima vhuñwe vhuñanzi, hu nga ḫi vha na zwikungi u fana na tshifhiwa tsha fhedzi kana mutengo wo tsitswaho arali muvhali o fhindula nga ndila yone.
- Lutamo:** Tshibveledzwa kana tshumelo i a ḫekedzwa nga ndila ya u hudzesu lunako na u tamisa hayo. Muvhali a nga takalela u renga tshibveledzwa kana u lingedza tshumelo.

3.5.2 Maipfi a u fhuredzela o shumiswaho kha u kungedzela

Maipfi a tevhelaho a a kona u thusa kha tshitaela tsha u ḥwala khungedzelo kana burotsha.

Thiswa	U funea	Tsha ndeme	Tshavhuđi
Zwino	Maanda mahulu	U vha na ndeme	U ḥavhanya nga ngona
Fhedzi	U fhungedzea	Tsha ndeme	Madambi
U bula	Tshikhala	Tsho tendelwaho	Masilamusi
Khwine	Mubukuto	Tshiitiwa	U ḫivhadza
U phuletshedza	Mbuno	U tsireledza	U ḥavhanya
U sa pimiwa	Mafhedzo	Thuso	U takala
Lupfumo	Miljonea	U fhambana na zwiñwe	U khwinifhadza
Masheleni	U ḫivhea	Zwifhiwa	U leluwa
Dakalo	U ḫinekedzela	Tshi shumiseaho	U tea
Tshimangadzo	Tsho khetheaho	Tsho wanuluseaho	U ḥodea
Tshanduko	Tshihululhulu	Nga u tavhanyedza	Fhedzi
Khwinifhadzo	Ngoho	Muwini Mukundi	<ul style="list-style-type: none"> U ḫisa dakalo U takadza
Zwiswa	U sa fanywa	U tendelwa	U bukuṭa
Tshiphiri tshihulu	U litsha	Lufuno	Zwi vhonalah
Tshidzumbe	Vhudži	Lupfumo	Lufuno
U tumbulwa	U leluwa	Muthu ene mune	Phuluphedziso
U bvela khagala	U vhulunga	Miljoro	Inwi
Tshililelwa	Vhuhulu	Tshanu	U ḥavhanya
Khisi	Vhudisa	U bvelela	Zwo lingululwaho

3.5.3. Ḥalutshedzo ya mañwe maipfi a u fhuredzela na thekiniki dici shumiswaho kha khungedzelo

Vhulunga:

Imisani zwanda arali ni sa ḥodi u vhulunga tshifhinga na masheleni. Zwa vhukuma u vhulunga tshelede ndi tshiñwe tshithu tshine **99%** yashu ra funa u ita. Arali ndi tshi nga fulufhedzisa u vhulungela muñwe muthu masheleni ndi ḫo vha na vhuñanzi ha u ḫo thetsheleswa vha sa athu amba nga ha ‘phese.’

U vhulungea (kana u tsireledza):

Kha zwibveledzwa zwashu ri ḥoda tsireledzo

Ri ḥodou ḋivha arali mbulungelo dzashu dzo tsireledzea, kana arali vhana vhashu vha tshi khou tambisa dzithoi dzine dza vha na tsireledzo khulusa. Ri funa zwiliwa zwo thomaho zwa ḥoliwa, na u ḥoda zwithu zwinzhi zwine ra nga nanga khazwo kha zwienda na zwiambaro. A zwi mangadzi musi zwinwiwa zwa daiethe, zwine ha pfi zwo tsireledzea, zwi tea u vha zwo tsireledzea na kha vha la vha re na vhulwadze ha swigiri, zwi tshi nwiwa hu tshi di tou nga a hu nga vhi na zwiñwe-vho, zwidini.

Zwo wanala:

Vhakungedzeli vha ḥekedza mawanwa nga ha khwalithi ya zwibveledzwa zwavho. U fana na luswayo lwa zwiliwa zwi ḋivheaho zwa tshimange zwi no anzela u shumisa “**8 kha 10**” kha vhane vha vha na zwimange vho sumbedza uri zwimange zwavho zwi funa zwiliwa izwi Ee! 8 kha 10. I tea u vha i yavhuđi, yo no wanululwa. Ndi do i lingedza sa zwe ya vhonala kha zwibveledzwa zwa TV, i vhonala i tshi khou ita zwavhuđi, na kha misumbedzo ya tshibveledzwa tshi sumbedzaho phoindi. NB. Tsumbo ya tshibveledzwa tsha S.A. ndi ya Maswiri

Lufuno:

Iyi i na zwine ya amba zwinzhi zwo fhambanaho. I a kona u vha ‘kha lufuno’ na tshiñwe tshithu tshi ngaho (Zwienda zwiswa) kana na funa zwine tshithu tsha shumisa zwone kana u shuma “Ndi funa ndila ine tshitshena tsha ḋisa ngayo vhutshena’ nga ndila iñwe na iñwe lufuno ndi ipfi ḥa maanda.

U tumbula:

Ipfi u ‘tumbula’ ndi ipfi ḥi ḥavhanyaho ḥine vhakungedzeli vha ḥi shumisa uri “ni khou do wana zwiñwe zwithu kha hetshi, tshi ḥea ndeme ya tshifhinga tsha u vhala hanu ni tshi ya phanda” kana musi zwi tshi kwamā u phakhedza tshibveledzwa, zwi vha zwa ndeme u lingedza. U tumbula ndi pfulufhedziso ḥa zwiñwe zwithu zwinzhi zwine zwa kha di ḫa. U fana na u putulula tshifhiwa nga ḫuvha hanu ḥa mabebo, mitumbulo tshothe tshifhinga i disa maitele a dakalo na u disa khaedu dici takadzaho.

Phuluphedziso:

Ipfi heli ndi tshiga / sila ḥa tsireledzo. Humbulani nga ndila ine na ḥi shumisa ngayo kha vhutshilo ha ḫuvha iñwe na iñwe, ni do kona u vhona maanda ało. “Ndi a fulufhedzisa uri ndi do vha ndi hayani nga 5 masiari” ndi ndila yanu ya u tuwisa u timatima.

Kha khunguwedzo:

Phuluphedziso ndi u fulufhedzisa hu itwaho nga tshigwada tsha vhathu vha mabindu kha vharengi nahone i vhonala yo khwatha. Phuluphedziso ya u do vhuisa masheleni murahu dici vha dici na maanda ngauri dici bvisa khombo ya u edzisa tshibveledzwa.

Mutakalo:

Hezwi zwi na maanda mahulu zwi tshi ḫa kha tshibveledzwa, hu si u amba nga mutakalo wa muvhili, khamusi phambano dzine dza shumiseswa dzo ḫoweleaho ndi “khwinifhadzani mutakalo wañu siani ḥa masheleni” nahone zwi a shuma ngauri rōhe ri a zwi ḋivha uri mutakalo wavhuđi ndi mini. Arali ni tshi nga ita phuluphedziso ya mutakalo wavhuđi hu nga vha kha zwiliwa, tshumelo kana tshiñwe tshithu, vha do vha vha tshi khou shuma zwavhud.

Mvelele:

Mvelele ndi iñwe ya maipfi a no shumiswa kha ḥoho dzo ḫwalwaho nga małedere madenya u lavhelela mvelaphanda. Ipfi heli ḥi na maanda ngauri ndi phuluphedzisi i no thusa u humbula nga ha tshirengiwa. “Ee, arali hetshi tshi tshi bveledza mvelele, tsho tea.”

Inwi:

Ndi ipfi ḥa maanda mahulu kha khungedzelo, hu na muhumbulo. Zwi tou kwama muthu ene muñe. Kha ri ambe nga ha inwi. Ni a takadza, nahone ni qiwana ni tshi takadza. Kha ri vhe vha fulufhedzeaho, musi ni tshi ḫa kha inwi, ni wa ndeme Arali ndi tshi ita mafulufhedziso a u ita uri vhathu vha pfume, ni nga pfa ni tshi zwi takalela. Arali nda fulufhedzisa u ni pfumisa, o no vha mañwe mafhungo. Inwi ndi ḥone ipfi ḥine ḫa fanela u shuma musi ni tshi amba na vharengi, ngauri ndi vhone vhane na khou amba navho. Musi ni tshi ita hezwo, ni vha ni tshi khou amba nga ha tshithu tshine muthu a funa tshone.

Tshigwada:

Tshibveledzwa, tshumelo, kana muhumbulo u bađekanyiwa na tshithu tshine tsho no di funiwa kale na nga vhathu vho vheiwaho iṭo u fana na u takala, u qiphina, lunako, tsireledzo vhukoni ha tsinisa, u bvelela, lupfumo, nz (muña=Coke, Gundo=Nike) khon̄thiraka khulusa dza Nike dzine dza vha dici na vhoramitambo, sa tsumbo, dici a divhea.

Pfumbiso/Tesitimoniał dici shumisa vhathu vha divheaho u fana na dzisileburithi u pfumbisa tshibveledzwa, tshumelo kana tshiitisi. Tsumbo dzisiliburithi dza lukandanzhenge dici pfumbisa khirimu u fana na pondo, garniere nz.

U ḫanganelana ha vhathu kha tshithu tshi no khou bvelela (Bandiwegoni):

Ndingedzo dza u ita uri vha thetshelesaho mafhungo vha pfe tshithu tshavhuđi ngauri muñwe na muñwe u khou tshi takalela/u tshi funa (u fhufhela kha tshigwada tsha vhathu)

nga u tou u humbulela kana u humbela u dzhenisiwa. **Tsumbo:**

Khumbelo kha vha re na maanda:

Khuwelelo kha vhakoni (vhathu, tshigwada kana zwirwe zwiko) zwa u sumbedza ndeme ya tshibveledzwa, tshumelo kana vhuimo. Vhakuli vha mano vha hulisa luñwe luswayo lwa mushonga lwa u ḫanzwa mano kana tshingamu ya u tou shenga.

Tsumbo: *Sensodyne, ine ya vha munango wa dokotela wa mano.*

Khumbelo kha vhupfa ha muhumbulo:

I shumisa luambo lwa vhuđipfi ha u nyanyulea kana zwifanyiso. Vha tshetshelesaho mafhungo vha sumbedza zwifanyiso zwa mutshinyalo zwi vhangwaho nga tshinyadzo dza mupo vha humbelwa nungo dza u thusa.

Khumbelo ya maimo avhudi:

I vhea muñwali kana muambi sa muthu wa u humbula zwavhuđi, na u vha na mikhwa yavhuđi na ndivho dzavhudi. Nkhetheni wa zwa polotiki uri u a hana u ḫodza vhañwe matope, a funa u amba nga ha zwithu madzuloni a u shata vhañwe matope

Khumbelo ya kuhumbulele kwone:

I ḫea u ḫa hu re na u humbula hu imelelaho mbuno dza u qitika, figara na tshitatisitiki mbuno dza u tikedza u tea ha u fhungudzwa ha mpfu dza badani dici a ḫewa.

Luvhilo lu a Vhulaha!!

Tshiga:

Zwiga ndi maipfi kana zwifanyiso zwa muhumbulo zwine zwa qisa muhumbuloni thalutshedzo khulwane, zwine zwa anzela u vha na vhudipfi vhu re na maanda kha zwine

zwa khou ambiwa, u fana na haya, muṭa, lushaka, vhurereli, mbeu kana matshilele. Vhafhuri vha shumisa maanda na u ombedzela zwiga u ri vha pfiwe.

U kunga ha mbeu (Sex Appeal):

Hu shumiswa vhathu vho nakaho u rengisa tshitihu. *Munna wa nzhololo u a kona u vhea maṭhakheni zwireza zwa u tshefa ngazwo ndebvu zwa “Gillete”*

U kunga ho ḥanisedzwaho (Snob Appeal):

Hu tambo tshipida tshihulwane kha zwithu zwavhuđi na vhutshilo havhuđi u bva kha mutevhe wa tshokoļeiti dzavhuđi u ya kha dzine dza vha dza vhudisa, ina zwothe zwine vha zwi ṭoda zwine zwa nga ita uri ḫuvha ḫavho ja valentaini li vhe lo khetheaho. Neani tshifhiwa tshire tsha do ḥokisa mbilu. Nangani u bva kha tshokoļeiti dzo nanguludzwaho dza ‘premium’

U kumbisa tshipofu (Bribery):

Thekhiniki iyi i lingedza u ni fhura uri ni renge tshibveledza u itela uri ni do ni fhiwa tshiňwe tshitihu, u fana na muuso, mbuelo, khuphoni kana tshifhiwa tsha fhedzi, seili na zwifhiwa zwo khetheaho, muṭatisano na mitatisano ya u betsha, zwothe ndi zwivhumbeo zwa u fhura.

Tsumbo: “*Sedzani tshilipi tshañu tshi no bva thilini ni tshi sedza voutshara dza ḫuvha ja mabebo ashu. Hu na voutshara ya mashudu i linganaho miljioni nthihi ine ya nga wanala. Tebza wanga, vha Coleman Limited vha khou ni tamela mashudu a ḫuvha ḫanu ja mabebo. U kovhekana na riñe ḫuvha ḫanu ja mabebo, ri ni ḥea phesenthe ya fumi murahu kha zwithu zwine na nga zwi renge ḥamusi.*”

U dzhia sia (Bias)

Ndi musi ri tshi dzhia sia ri tshi nekedza kuhumbulele. Muhumbulo uyo u kombetshedza muvhali nga u diimisela u ṭata khani no sedza ḥeneļia sia lithihi. **Tsumbo:** “A tsho ngo kuna u swikela tshi tshi to u kuna – kuna”.

Nyambo i re khagala (Explicit claims):

Tshitihu tshi vha tshi khagala musi tsho livha, fhelela na musi tshi tshi khou ambiwa kana u sumbedziwa tshi khagala. Tsumbo, dziňwe khungedzelo dici amba mutengo wa tshibveledza, na zwo tshi itaho, na he tsha itwa hone, na tshivhalo tsha zwitenwa kha phakheth – naluambo lu re khagala. Hu na zwithu zwo livhaho, zwine zwa vha na mafhulufhedziswo o kalwaho kha maimo, tshi shumeaho, kana tshi thembiseaho. Sa “mishumo ya mithethe miṭanu fhedzi”

Nyofho (Fear):

Ili li fhambana na thekhiniki ya mbađekanyo. Li shumisa zwi sa funiwi kana u ofhiwa nga vhathetšelesi vho tiwaho. Vho rapoločki na zwigwada zwa vhaeletshedzi vha ri ofhisu musi vha tshi ri vha nange kana vha wane thikhedzo nga u shumisa u sa tshimbila ha zwithu, mithelo ya ntha kana vhuthororisi na zwiňwe. Zwibveledza, zwi fhambana na zwa vhaňwe ngauri zwashu zwi sumbedzwa nga vho rasaintsi zwi zwo tsireledzeaho kha vhana vhatuku. A hu na muthuthubo. A i siyi mavhadzi kha marao.

Miswaswo (Humour):

Khunguwedzo/Khungedzelo nnzhi dici shumisa miswaswo u katela na phani, ngauri dici kokodza mihumbulo nahone ndi thekhinikhi i re na maanda a u fhembeledza, sedzani khunguwedzo i tevhelaho ni ṭalutshedze muswaswo u re kha tshibveledza.

Khungedzelo ya tshițanzwamulomo tsha Listerine

Tshidziki/Vhuhulu (*Intensity*):

Luambo lwa u engedza lwo ḥala zwa maanda, zwi tshi katela zwa maimo a n̄ha, zwavhuđisa, zwinzhi, zwi ḥavhanyedzaho, zwa mutengo wa phasisa), mbambedzo (zwinzhi, zwa khwiňe kha, zwo khwinifhadzeaho, zwo engedzwaho, calorisi ḥukhu) ḥanisedzo i sa teiho u dzhiwa yo tou ralo [zwmangadzo, zwi sa tendiseiho lini na lini]. ḥanisedzo dziňwe dzi na ngila dza u anđadza tshibveledzwa lwa n̄hesa.

Vhathu zwavho (*Plain folk*):

Thekhiniki iyi i shuma ngauri ri nga tenda kha muthu o ḥoweleaho u fhirisa o funzeaho kana seļebirthi a no hola masheleni manzhi. I anzela u shumiswa u rengisa zwibveledzwa zwi shumiswaho ḥuvha liňwe na liňwe sa zwisibe zwa u kuvha ngauri ni a kona u ḥivhona na vho no shumisa zwibveledzwa izwo. **Tsumbo:** khunguwedzo ya “omo’ I shumisa vhathu zwavho

U fhisa na u omelela:

Thekhiniki iyi i shumisa zwifanyiso zwa muhumbulo, (ngamaanda zwa mića, vhana na zwipuka) u ḥuđuwedza zwipfi zwa u ḥiphija u ḥigeda na dakalo. I dovha hafhu ya katela na u shumiswa ha muzika wa u fhembeledza na maipfi a takadzaho na a u ḥuđuwedza sa:

TSHOMI KANA
TSHOMZA

Mazwifhi mahulu (*The Big Lie*):

U zwifha huhulwane hu fhira ḥanisedzo (*exaggeration*) kana ḥanisedzo ya n̄hesa. I ri vhudza mazwifhi o fhelelaho nga ndila ya u nea fhulufhelo na kharisma lune vhathu vha zwi tenda. U kona u vhona mazwifhi haya mahulu zwi ḥoda “u humbula nga nnđa ha bogisi” vhūđali ha zwa mvelele na u vhudzisa mbudziso dzine vhaňwe vhathu vha si dici vhudzise.

Kharisma (*Charisma*):

Tshiňwe tshifhinga vhafhembeledzi vha kona u swikelela kha zwine vha ḥoda nga u ḥivhonadza vhe vhathu vha sa shanduki, vha maanda na vhe na vhudifhinduleli. Kanzhi vhathu vha tevhela vharangaphanda vha re na kharisma naho vha tshi hanedza na maimo avho zwine zwa kwama vhone.

U khodwa lwa muhoyo (*Flattery*):

U khodwa lwa muhoyo zwi a shuma ngauri ri a ḥoda u khodiwa nahone ri fulufhela vhathu vhane ra vha funa. “Ni ḥivha thendelano yavhuđi musi ni tshi i vhona” “Ni lavhelela tshithu tshavhuđi” “Zwo ni tea”

Maipfi a kungaho nga ndila i leluwaho (*Glittering generalities*.):

Ndi u shumiswa ha maipfi a ndeme u fana na sivilizesheni, demokhirasi, mbofholowo, phathiriothisimu, vhomm, vhokhotsi, saints, mutakalo, lunako na lufuno.

U vhidza madzina:

Thekhiniki iyi i ḥumanya muthu kana muhumbulo na tshiga tsha khanedza. **Tsumbo:** muzwifhi, vhumbulu, u sola ho kalulaho, u sa ita tshithu, vhubva, u kombetshedza. Ndi ḥifhambanyi la maipfi ane kunga nga ndila yo leluwaho.

Tshiswa:

Zwiwsa / tshiswa ndi ipfi la maanda line na do li vhona kha khungedzelo na kha u bveledzisa ha duvha nga duvha arali hu si nga dziawara.

U humbula murahu:

Vhakungedzeli vhanzhi vha humbula tshifhinga tsha musi vhutshilo vhu tshi kha di leluwa na ndeme yaho i tshe khwiñe u fana na musi u tshi ri "mme anga vho vha vha tshi baka". Vhorapolotiki vha a fulufhedzisa u vhuisa murahu mađuvha avhuđi a kale o fhiraho na u vhuedzedza mvelele.

Vhuțanzi ha tshisaintsi:

I shumisa zwishumiswa zwa saintsi sa (tshati, girafu, sitatesitiki, zwiimbaro zwa lebu, nz) u bvisela tshithu khagala.

Thandululo ya thaidzo (problem solving):

Vhafhuri vha nea thandululo i sa kondi kha thaidzo dzashu sa tsumbo, u fhungudza mithelo, mulayo muswa, na mbekanya mushumo ya muvhuso.

Vhorapolotiki vha dzhia uri u shandukisa pholisi zwi do shandukisa thaidzo khulu dza lushaka. Vhakungedzeli vha dzhia tshenetshi tshiřirathedzhi vha tshi isa phanda vha tshi disa muhumbulo wa u ri, goloi, mapfura a u dola khofheni a do ita uri muthu a vhe muswa, a nake, na u qivhea khathihi na u bvelela.

U ḥopha garaṭa:

I sia nn̄da mafhuno a ḥodeaho u itela uri odientsi i dzhie tsheo i fushaho; "u ḥopha garaṭa" a tshi tikedza kuvhonele kwa muñwe nga u shumisa fhedzi khanedzano i tikedzaho vhuimo kana nga u sa dzhieila n̄tha kana u hanedza khanedzano i sa imiho naho.

Athikili ya gurann̄da i shumisa tshifanyiso tshihulwane tsha muambeli wa dzangano a ḥweñwelaho kha dzangano line a li funa kana tshifanyiso tshiřuku tshi sa kungiho tsha muambeli wa dzangano kha dzangano line i sa li fune.

Anałodzhi:

Anałodzhi i vhambedza iñwe nyimele na iñwe. Anałodzhi yavhuđi, hune nyimele dza fana i a thusa kha u dzhia tsheo.

Zwivhangi v/s U tshimbilelana:

Musi ri tshi pfectesa zwivhangi zwa vhukuma na mvelelo dzne dza vha dza ndema, vhafhuri vha nga ri ita madodo nga khole vha tshi vhilinganya zwivhangi na khorelesheni.

Tsumbo: vhana vhařuku vha nwa mafhi. Vhana vhařuku vha a lila. Zwenezwo u nwa mafhi zwi ita uri vhana vha lile. Musi muambi a tshi pfectesa tshivhangi tsha vhukuma na tshivhangwa tsha vhukuma, mukwengweledzi a nga ri ita zwidahela nga u kanganyisa nga khole khorelesheni na tshivhangi. **Tsumbo:** Vhana vha nwa mafhi. Vhana vha a lila. Ngauralo vhana vha lila ngauri vha nwa mafhi

U hana:

Thekiniki iyi i a shumisiwa u ponyoka vhudifhinduleli ha tshithu tshine tshi si vhe tshavhuđi kana tshi dadisaho.

Tshi nga di vha tsho tou livha kana tshi so ngo livha. Rapolotiki ane a ri ha nga dzenisi mafhuno a dzimbingano dza maswina awe u vha o disa tshiteñwa nga ndila i sa vhaisaho.

U shanduka:

Heyi thekiniki i ri bvisa kha thaidzo ine ra vha khayo ya ri disela tshiñwe tshiteñwa tsha thungo, nga maanda musi mufhuri e na tshikhala tsha u ri tendisa. U shanduka hu anzela u shumisiwa u dzumba tshipida tsha mafhongo a so ngo ambiwaho.

Bomepome:

Bomepome ndi musi ri tshi vhona muthu mulandu, tshigwada, lushaka, vhurereli, na nz. Bomepome li na maanda nga maanda na u dowelea kha zwipitshi zwa politiki.

Luduna lwa luñongwa:

Thekiniki iyi i fhañwa nga zwi so ngo daho kana mihibulo yo vhifhaho yo nekedzwaho nga ndila ine swina lau la do ima nazwo. U kandekanya "luduna lwa luñongwa" zwo leluwa u fhirisa u livhana na swina thwii.

U wana tshithu nga fhedzi:

Vhathu vhanzhi vha tenda kha u wana zwithu nga mutengo wa fhasi kana vha so ngo bvisa tshithu.

Arali na renga khomphutha ni do wana phirinthara nga fhedzi.

U ḥavhanyedza

Izwi zwi ñisa kuhumbulele kwa uri ni tea u ḥavhanya u ita zwithu.

Kha vha ode zwino! Tshiñko a si tshinzhi. Tshiñwe na tshiñwe tshi khou tea tuwa.

NYITO YA 4: U VHALA NA U ḥALELA

Hu do dzeniswa tshibveledza

Vhalani tshibveledzwa tshi re afho fhasi.

1. Sumbedzani na u ḥalutshedza thekhiniki dza u kwengweledza dzo shumiswaho.
2. ḥalutshedzani hafhu zwine zwa ñiswa nga thekhiniki idzo kha odientsi.
3. Ndi a fhio maipfi a no ri sumbedza uri tshibveledzwa itsi tsho ñwalwa nga muñwali makone.
4. Neani tsumbo dzi sumbedzaho uri thekhiniki dza u kwengweledza dzine dza vha kha tshanda tsha monde dzo shumiswa kha tshibveledzwa itsi.

Thekhiniki ya u fhuredzela	Tsumbo dza maip/mafurase
U ita mbilo kana kileimi hu re khagala	
U nea vhuñanzi ha saitsi	
U sumbedza maanda	
Phulufhedziso ya thandululo ya thaidzo	
Mutevhe wa maipfi a maanda	

Hu do dzeniswa tshibveledzwa tsha u vhala.

NYITO YA 5: U ÑWALA NA U NEKEDZA

Ni khou rengisa nnđu kana fulethe yanu. Itani kungedzelo (thalutshedzo ya u kwengweledza) ine na nga l vhea kha siañari la gurannda. Shumisani maipfi a maitele a AIDA na thekhiniki dza u kwengweledza dzine dza shumiswa kha khungedzelo, Tsumbo"zwiwa, zwimangadzaho n.z".

3.6. U DZHIA SIA, SITERIOTHAIPHI, LUVHENGELA MBILUNI NA KHETHULULO

3.6.1 Thalutshedzo dza U dzhia sia, Siteriothaiphi, Luvhengelambiluni na Tshitalula

U dzhia sia – kuvhonele kwau kwa uri tshithu ndi tshavhuđi kana a si tshavhuđi ku u t̄uđuwedzaho kha u shuma natsho; murango wa u humbula, ita nyito, kana u nyanyuwa nga maitele makene ho disendeka nga kuvhonele kwau, aidiolodzhi kuhumbulelele na kupfesesele kwau.

U dzhia sia ndi theme l̄i shumiswaho kha u ćalusa nđowelo kana dzangalelo kha kuvhonele, aidiolodzhi kana mvelelo nkene, zwi huluhulu arali nđowelo i tshi dzhenelelana na vhukoni ha u sa kondelela, u sa vha na luvhengela mbiluni, u sa dzhia sia.

U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi – kuvhonele ku sa shanduki (kanzhi ku dzhiaho sia) nga ha lushaka lukene lwa muthu (tsumbo, mufumakadzi, mubvannda, lushaka lukene lwa tshigwada), mulayo u sa shanduki (kanzhi u dzhiaho sia,) kuvhonele nga ha mushumo une muthu mukene a lavhelelwa u ita, lutendo, tshifanyiso, ngoho yo shandeaho zwi ńaniswaho nga ha muthu kana tshigwada – nyangaredzo i tendaho kana i sa tendi phambano ńukhu nga ha muthu kana tshigwada tsha zwa matshilisano.

U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi hu disendeka nga zwifanyiso kha media nnzhi, kana u duma ho pfukiselwaho nga vhabebi, thanga, na miňwe mirađo ya tshitshavha.

U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi ndi mihumbulo yo fhađaho i fhađaho zwićaluli zwikene kha mirađo yođhe ya kiliđi kana sethe. L̄itheme kanzhi l̄i shumiswa l̄i na khonothesheni i si yavhuđi musi l̄i tshi amba mahumbulelwa o leludzeswaho, o ńanisedzwaho kana a nyadziseaho.

Arali ni tshi humbula uri vhanna vha vha Asia vhođhe vho naka, kana vhatshena vhođhe a vha koni u tshina/dzhaiva, hezwi ndi Siteriothaiphi/U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi. Hone arali na nga thola MuAsia kha mushumo une Murema a vha na ndalukano dzi fanaho na dza MuAsia nga n̄thani ha uri na humbula uri MuAsai u khwiđe, ni na siteriothaiphi.

Luvhengela mbiluni/Prejudice – u sa kondelela kana u dzula wo hađula nga ha muthu, tshigwada, muhumbulo kana tshiitisi zwo disendeka kha nyangaredzo yo khakheaho nahone i sa tendeliho kuđwe kuhumbulele; kuvhonele kwo dzudzanyiwaho, kanzhi ku sa takadzi, zwo disendekaho kha ndivho ńukhu, vhudipfi vhu si na tshi vha t̄uđuwedzaho, kana siteriothaiphi/u sedza zwithu nga iđo l̄ithihi hu so ngo teaho. Zwi amba u vha na kuvhonele nga ha muđwe muthu kana tshiđwe tshithu zwi so ngo disendeka nga mbuno.

Luvhengelambiluni lu nga vha nga ha zwithu zwinzhi zwo fhambanaho; tsumbo, vhurereli, murafho, lushaka, muvhala, mbeu, luambo, vhuholefhali, vhukale, vhubvo, ńivhazwakale, vhudzulo.

Luvhengelambiluni/U dzula wo hađula hu nga vha huvuya kana huvhi.

Tshitalula – U shumisa maanda u shandula luvhengela mbiluni lwa vha nyito. Nyito/zwi itwaho nga mirađo ya tshigwada tshi re na maanda zwi re na masiandaitwa a si avhuđi kha mirađo ya tshigwada tshi si na maanda. *Ndi maitele ane a fara vhatshena nga nđila i sa fani nga n̄thani ha u vha mirađo wa tshigwada tshikene.* Maitele a tshitalula, a fhambanaho u bva kha vhukhakhi vhuluku u ya kha vhugevhenga, kanzhi a thoma kha siteriothaiphi na luvhengelambiluni.

Tshaka nnzhi dza tshitalula a dziho mulayoni.

3.6.2 Mbonalo dza bayasi/u dzhia sia

- U dzhia sia hu hođehođhe, nahone a hu na a si na bayasi/u dzhia sia

- U dzhia sia kanzhi hu sedzwa sa hu si havhuđi nahone sa tshithu tshine tsha tea u sa itwa. Izwi a zwi konadzei, samusi hu si na nyimele ine ya nga itea hu si na u sa dzhia sia;
- U dzhia sia a hu tou vha huvhi kana huvhuya nga mvelo;
- U dzhia sia ndi kuvhonele nga ha uri tshithu ndi tshavhuđi kana a si tshavhuđi ku ḥuđuwedzaho ndila ine wa shuma natsho. U dzhia sia hu fara vhathu nga ndila I si yavhuđi nga n̄thani zwavhukuma kana kuvhonele kwa: Vhukale; Lutendo; Vhubvo ha lushaka; Mbeu, u sumbedza mbeu, kana u amba mbeu; U malwa, U dzhenelela kha zwa politiki na zwa matshilisano; Murafho; Vhurereli; Tshiimo tsha mbeu.
- U dzhia sia hu simuwa kha: Nyofho, U sa pfectes, Vengo, Siteriothaiphi/U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi: **Tsumbo**: nyimele: u dzhia sia ha mbeu: Vhanna vho sikwa/vhumbwa vha tshi lingana vs Vhathu vho tshi lingana kana Vhathu rođe ri a lingana.
- Dzińwe tshaka dza zwiwo zwa u dzhia sia dzi katela: U ita miswaswo; U rina madzina, U sedza zwithu nga iđo l̄ithihi/Siteriothaiphi; Nyolo dza małamba; U sa dzhieila n̄tha kana u sia n̄nda vhańwe vhathu.
- U dzhia sia hu nga swikisa kha tshiđalula na u sa vha na ndinganyelo.
- Maipfi a shumiswaho na kuđalutshedzele kwashu kwa zwifanyiso na mbalombalo zwi bva kha vhudzivha ha kuvhonele kwashu kana bayasi/U dzhia sia – kuvhonele kwashu kwa shango.
- U dzhia sia hu ḥuđuwedza maime ashu na kutshilele/maitele ashu kha vhańwe vhathu, fhethu na zwithu. Tshenzhemo dzashu, mbeu, vhukale, kiłasi, vhurereli na ndeme/zwa ndeme (*values*) zwođe zwi kwama U dzhia sia hashu.
- Vhathu vhane vha a ima na tshithu kanzhi vha do bvela khagala tshođe kha ha u dzhia sia havho. Vhathu vhane vha khou ḥodou ri kuhumbulele kwavho kwa shango ku bvele phanda vha nga bvela khagala zwiđuku nahone vha na ndila ya tshikhuna kana u vutshela muvhuso ha vhadzulapo? U dzhena shangoni ha vhabvannđa lu sihoho mulayoni kana u humbela vhudzulo ha tshavhi?

3.6.3 Tshaka dzo fhambanaho dza u dzhia sia/bayasi ha midia

U dzhia sia ha *media* zwi amba u dzhia sia ha vharipoti/vhavhigi e vha mafhuno ngomu kha media nnzhi.

U dzhia sia ha media hu hođhehođe nahone a zwi leluwi u hu vhona. Tshifhinga tshinzhi hu anzela u shumiswa kha u vhambedza zwiko zwe fhambanaho zwa mafhuno; nahone, musi hu tshi itwa izwo, zwi mbo ḥi vha khagala uri u vhigwa ha mafhuno nga media a zwi konadzei uri hu vhe hu sa dzhihi sia tshođe. U dzhia sia ha media hu kwama kunangele kwa uri ndi zwifhio zwiwo zwe vhigwaho nahone hani. Kha ri sedze kha tshaka dzi tevhelaho dza u dzhia sia ha *media*:

U dzhia sia nga kha kunanagele na u sia n̄nda mafhuno

Izwi zwi katela ndila dzine zwiđori, zwiwo kana khuvhonele kwa zwithu kwa dzheniswa kana kwa siiwa n̄nda hu tshi vhigwa mafhuno.

Kunangele ku nga ḥuđuwedzwa kuhumbulelele/aidiolodzhi kwa avho vha re na vhulangi ha mveledziso ya mafhuno.

Muvhigi a nga sia n̄nda sia l̄inwe ḥa athikili, kana athikili nnzhi nga murahu ha tshifhinga tshilapfu; u dzhia sia nga u sia mańwe mafhuno n̄nda zwi nga itea ngomu ha tshiđori, nga murahu ha tshifhinga tshilapfu samusi vhukene vhu tshi vhiga sethe nthihi ya mafhuno, hone vhu sa vhigi ińwe. Zwine *media* wa dzenisa, dzhieila n̄tha, kana wa sa dzenise zwi ḥuđuwedza ndila dzine ra ḥalutshedzela ngayo zwe zwa vhigwa.

Kha tshiṭori tsha mafhundo tshiñwe na tshiñwe tsho nangiwaho hu na zwinzhi zwinzhi zwo siiwaho nn̄da. Zw̄tori zwa mafhundo zwine na zwi vhona zwi a sumbedza kuvhonele kwa vhutshilo kwa vhukuma ku re na ndingayelo?

Ndi zw̄taluli zwifhio zwi fanaho zwi wanalahoh kha zw̄tori zwenezwo? (tsumbo, Zwi khou ambesa nga ha khakhathi, vhađivhalea, ndaka/lupfumo?)

Zwiko zwa mafhundo zwiñwe zwi džhenisa zwiteñwa zwi sa dzhielwi n̄tha nga zwiñwe?

U dzhia sia nga kunangele kwa tshiṭori

Maitele/Phatheni ya u dzhiela n̄tha mafhundo/zwiṭori zwi tshimbilelanaho na adzhenda ya tshigwada tshikene na a sa dzhieliho n̄tha mafhundo/zwiṭori zwi tshimbilelanaho na kuhumbulele ku si kwa media yeneyo.

U dzhia sia nga u lebuļa

- Ndila ine muthu, tshigwada kana dzangano zwa khethululwa kana ļebuļu i shumiswaho kha u zwi ḥalusa.
- U dzhia sia nga u ļebuļa hu ḫa nga ndila mbili. Ya u thoma ndi ya u nambatedza zwigwada zwiñwe ļebuļu yo kalulaho ngeno zwiñwe zwigwada zwo litshwa zwi si na ļebuļu kana zwi na ļebuļu i sa ri tshithu, kana ngei na ngeno.
- Lushaka lwa vhuvhili lwa u dzhia sia nga u ļebuļa lu itea musi muvhigi a so ngo tou balelwa fhedzi u ḫivha, hone a ḥalusa muthu kana tshigwada nga ļebuļu yavhuđi; u fana na “makone” kana “ tshigwada tsha vhashumisi/khonzuma tsho ḫiimisaho nga tshothe”. Nga u ita izwo, muvhigi u pfukisela maanda ane tshiko tshi si vhe nao.

Tsumbo:

- Dzi Cheetah dzi tshinyadzaho dzo bubudza Dzi Bulls dzi pfisaho vhuṭungu kha metshe wa Rugby we wa vha u tshi khou Iweliwa vhukuma.
- ‘Mutambo wa mafeisi wo vhuya hayani’, ho amba mufari wa tshiphuga kavhili we a bebwa East London.
 - “Khovhe dza vhimbi dzi na pfanelo nnzhi dza u tshila sa vhazwimi vhadzo”, ho fhindula mulweli wa pfanelo dza khovhe dza vhimbi o dinalea.

U dzhia sia nga hune mafhundo a vhewa hone

- Fhethu hune tshiṭori tsha vhewa hone ndi muelo wa uri mudzudzanyi u dzhiela n̄tha zwingafhani tshiṭori.
- U itela u wana mavhetshele a tshiṭori nga u dzhia sia, sedzani hune gurann̄da ya vhea zwiṭori zwa politiki.
- Zwi mathomoni/n̄tha ha siaṭari?
- Zwi kha siaṭari ḫa u thoma?
- Ni tea u ya kha masiaṭari zwao u itela u wana mafhundo?

U dzhia sia nga u sipina – U dzhia sia nga u sipina hu itea musi tshiṭori tshi na ḫalutshedzelo nthihi fhedzi ya tshiwo kana pholisi, hu sa dzhielwi n̄tha ya tshiñwe; u sipina hu angaredza thouni – ndi mahumbulwa a dzhiaho sia a muvhigi nga ha mbuno dzi sa dzhihiho sia; a itisaho uri kuhumbulele kwa sia ċihihi ku vhonale ku khwiñe kha kuñwe.

U dzhia sia nga nyomedzelo: Ndi zwiṭori zwifhio zwi re kha siaṭari ḥa u thoma kana “maṭhakheni a awara/iri?” Ndi zwiṭori zwifhio zwi wanaho ḥoho dza mafhuno nnzhi, kana zwi thomaho u vhigwa na hone zwi vhigeswaho kha TV kana radio? Dzhielani n̄ha ndila ine nyomedzelo iyi ya ṭuṭuwedza zwine vhatu vha zwi dzhia sa zwa ndeme.

U dzhia sia nga ndovhololo: U dovhoholwa ha tshiwo kana muhumbulo mukene zwi nga itisa uri vhatu vha kholwe uri ndi wa vhukuma, wo phadalala na shango, ndi wa ndeme vhukuma u fhira zwine wa vha zwone.

U dzhia sia nga ḥoho dza mafhungo

Ḥoho dzińwe dza mafhungo dzi a fhura, samusi ndivho khulwane hu u kunga muhumbulo. Vhatu vhanzhi vha vhala ḥoho dza mafhungo fhedzi, zwithu zwine zwa nga sika kuhumbulele ku si kwone nga ha uri i ngoho hu khou itea mini, kana u shandukisa tshithu tshi si tshiwo tsha itwa tshiwo tshi mangadzaho.

Tsumbo dza ḥoho dza mafhungo:

Magudele hu tshi shumiswa maga a sa kondi a rathi
Maitele a fumi a thumbu ya tswavhelele

U dzhia sia nga zwifanyiso, khephusheni, na kudzhielwe kwa zwifanyiso nga khamera

Nyimele ya nyanyuwo ya zwifanyiso zwi shumiswaho u ṭalutshedza tshiṭori.

Zwifanyiso zwo vhifhaho zwi sika tshifanyiso tshivhi mihibuloni, nahone zwifanyiso zwa magake zwa fhethu zwi nga shandula nyimele ya tshiwo.

U dzhia sia nga u shumisa mbalombalo na tshivhalo tsha mavhuthu

U shumiswa ha mbalombalo hu so ngo fhelelaho, ho khakheaho, kushumisele kwa mbalombalo nga u funa. Maipfi o nangiwaho kha u ṭalusa saizi ya mavhuthu.

Mbalombalo dzi tea u ṭalutshedzelwa; kanzhi dzi shumiswa u itela u ḫisa tshifanyiso tsha muhumbulo tshi si tshone. Kha zwitatamennde zwi tevhela, ndi mbalombalo dzifhio dzine na nga dzi shumisa kha u lingedza u tendisa muńwe muthu uri tshigwevho tsha lufu ndi wone muhumbulo wavyudi?

Vhatu vhanne vha nga lingana 30% kha avho vho ambiwaho navho vha khou tikedza uri tshigwevho tsha lufu kha tsi vhe hone

Vhatu vha fhiraho 70% kha avho vho ambiwaho navho a vha tikedzi uri tshigwevho tsha lufu tshi vhe hone.

3.6.4. U SEDZA ZWITHU NGA ITO ḥIHIHI

U sedza zwithu nga iṭo ḥihihi/Siteriothaiphi ndi tshifanyiso tsha muhumbulo “tshi sa shandukiho” tsha tshigwada tshine tsha dzulela u shumiswa kha mirađo yothe ya tshigwada.

Tshifhinga tshinzhi ni vhekanya mirafho kana vhatu fhethu huthihi na mbo ḫiita khaṭhulo nga havho ngeno ni sa vha ḫivhi, iyi ndi tsumbo ya siteriothaiphi.

Sedzani kha tsumbo dzi tevhelaho: INSERT PICTURE PP 49 ENGL VERSION

Tshaka dzo fhambanaho dza Siteriothaiphi/U sedza zwithu nga iṭo ḥihihi

(a)Siteriothaiphi/U sedza nga iṭo ḥihihi ha mbeu

U sedza zwithu nga iṭo ḥihihi a ho ngo sokou ḫisendeka kha mirafho yo fhambanaho na siangane yavho fhedzi, honeha, U sedza nga iṭo ḥihihi ha mbeu na hone hu a itea. **Tsumbo:** arali na nga ri vhanna vha khwiñe kha vhafumakadzi ni khou sedza nga iṭo ḥihihi vhanna vhothe na vhafumakadzi vhothe. Arali na nga ri vhafumakadzi vhothe vha funa u bika ni khou sedza vhafumakadzi vhothe nga iṭo ḥihihi.

Tsumbo nnzhi dza U sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi ha mbeu

- Vhanna vha na maanda nahone vha shuma mishumo yothe.
- Vhanna ndi “thikho”.
- Vhafumakadzi a vha na vhudele sa vhanna.
- Vhafumakadzi ndi vshareili vha si vhavhuđi
- Vhafumakadzi a vha shumi mushumo zwavhuđi sa vhanna.
- Vhasidzana a vha na vhukoni ha mitambo.
- Vhanna vho ḥanganana nahone a vha na vhudele.
- Vhanna vhanne vha fhedza tshifhinga tshinzhi vha kha khomphiyutha kana vha tshi khou vhala a vha na matshilisano avhuđi.

Tsumbo dza mirero i re na u sedza nga iṭo l̄ithihi kha Tshivenda na Xitsonga

- *Khuhu ya phambo a l̄imbi mutsho.*
- *Musadzi ha na mafhungo.*
- *Fuyu l̄itswuku a ji kundi tshivhungu.*

(b) U sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi kha zwigwada kana vhathu

Vhasidzana vha dzhiela n̄tha fhedzi lunako lwa mivhili yavho.

Vhasidzana vhothe vho nakaho ndi matsilu.

Vhashumi vha jaiburari vhothe ndi vhafumakadzi vhahulwane, vha ambara mangilasi, vha lukela mavhudzi murahu lwo kalulaho, vha dzula vho sinalala.

Vhaswa vhothe ndi mavhelele/maravhele.

Vhana vhothe a vha funi zwiļwa zwi re na pfushi.

Vhafumakadzi vhasekene fhedzi ndi vhone vho teaho u vha vhoralunako.

(c) U sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi ha kuvhumbelwe kwa muthu/tshithu

Vhathu vha re na mivhili yo kalulaho vha na vhuāda na vhubva

Ndo sekenesa, ngauralo ndi na vhulwadze ha u ūesa.

(d) U sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi nga ha mvelele

U sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi hu a ȳitea nga ha mvelele na mashango nga vhuphara. Tshaka dza u sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi ha lushaka ulu dici katela vhučanzi vhu tevhelaho:

Maṭaliana na vhathu vha France ndi vhafuni vhakhwinęsa.

Vhayuda vhothe vha na tseđa/Vha funa hu tshi naka zwavho fhedzi.

Maasia/Vhathu vha Asia vhothe vha kona ngamaanda Metse.

Maasia/Vhathu vha Asia vhothe vha funa u la raisi nahone vha reila nga u ongolowa.

Vhafumakadzi vha Vhavenda vha a ḥonifha

NYITO YA 6

Vhagudi vha humbelwa u ḥalutshedza zwine u sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi zwa amba zwone vha dovhe vha ite mutevhe wa tsumbo dzo ḥoweleaho dza u sedza zwithu nga iṭo l̄ithihi dzine dza shumiswa u ḥalutshedza vhaswa/ vhaaluwa vhaswa u fana na vhone vhače. Tsumbo, cheeseboy, spaceman, Ben 10, coconut. Kha hu vhewe hoyu mutevhe kha bodo, vhagudi vha humbelwe u dzudzanya mutevhe uyo u vhe kha khethekanyo tharu: u tenda, u vha vhukati na dzilebulu dza u hanedza.

- Itani nyambedzano kha tshigwada:
- Ndi zwifhio zwine na khou zwi vhona kha lebulu idzi?
- Dzi shumiswa kha nyimele dzifhio? **Dzilebulu idzi dzi disa muhumbu de kha vhagudi?**
- Ndi ngani vha tshi vhenga kana u funa dzilebulu idzi?

NYITO YA 7

Hu na maipfi manzhi kha English/ Tshizulu/ Xitsonga ane a anzela u shumiswa musi hu tshi ambiwa nga ha vhafumakadzi kana vhanna na vhana, nahone hezwi zwi kwama ndila ya kuhumbulele kwa vhathu. **Tsumbo:** ‘zwitshele’ zwi bađekanywa na vhathu vha vhafumakadzi ngeno vhanna vha sa badekanywi na zwitshele.. Hu nga newa vhagudi mutesvhe wa maipfi vha dovha vha humbelwa u a khethekanya nga zwigwada na u dovha vha ita nyambedzano dza uri ndi ngani vho a vhekanya nga heyo ndila. Sa tsumbo: vha nga lingedza u a khethekanya nga ndila i tevhelaho ‘ha vha na a no amba nga vhafumakadzi’, ‘vhanna’, ‘vhatukana’, ‘vhasidzana’, ‘lunako’, ‘maanda’, ‘u fulufhedzea,’ u sa divhalekana,’ ‘u aluwa,’ ‘zwitshele’ u sa khwaṭha’, ‘lunako lwa vhanna’, ‘u sa londa’, ‘na vhuhovheleli’. Arali vha vhea maipfi kha khathegori mbili kana u fhira, hu a itwa nyambedzano nga ha ndila dzine maipfi a shandukisa zwine a amba zwone nga u vhudzisa mbudziso dici tevhelaho:

- Ni dipfa hani nga ha ndila ye kiłasi ya rekhodisa zwone u sedza zwithu nga iṭo lithihil?
- Ni khou vhona mini kha mutesvhe wa u sedza zwithu nga iṭo lithihi?
- (Zwine mudededzi a tea u zwi dzhieila nzhele): Vha tea u sedza uri vhagudi vha nga ita mutesvhe wa mađadzisi avhuđi na a si avhuđi, na u sedza zwithu nga iṭo lithihi hunzhi zwi tshi ya nga zwigwada, kana u sedza zwithu nga iṭo hu no fana zwi tshi ya nga zwigwada.)
- U sedza zwithu nga iṭo lithihi no no hu vhona ho sumbedzwa ngafhi? Ndi nga mbekanyamushumo dza thelevishini, dzimuvi, dzimagazini, dzibugu?
- Ni humbula uri u sedza zwithu nga iṭo lithihi zwi nga ita uri muñwe muthu a fare muñwe nga ndila i si yavhuđi?
- Huñwe u sedza zwithu nga iṭo lithihi ha matshuden i hu nga katela zwithu zwi tevhelaho:
- Vhafumakadzi vha bika zwiliwa zwavhuđi u fhira vhanna.
- Vhasidzana a vha koni mutambo wa u gidima u fana na vhatukana.

NYITO YA 8

Ńwalani nga ha tshenzhemo yańu ine ya sumbedza maitele a u dzhia sia na u sedza zwithu nga iṭo lithihi. (Ni elelwé u thoma na humbula u ita mvetomveṭo, u dovholola, u vhalulula u itela u khakhulula na u nekedza musi ni tshi khou ńwala mushumo wa u linga wa fomaļa.)

- Kovhekanani tshenzhemo ye na vha tshipondwa tsha maitele a u dzhia sia kana zwe na vhona hu tshi khou itiwa maitele a u dzhia sia kana u sedza zwithu nga iṭo lithihi.
- Humbulani nga ha nyimele ye muñwe muthu a ni haṭula nga maitele a u dzhia sia kana a si ni fare zwavhuđi nga mulandu wa vhukale hańu, muvhala wa lukanda lwańu, zwiambaro zwe na vha no ambara , mbeu, ndila ine na amba ngayo, hune na dzula hone, masheleni ane muṭa wa hańu wa vha nao kana kuñwe vho kuhumbulele.
- Sedzani mbudziso dici tevhelaho musi ni sa athu thoma u ńwala:
- No zwi vhona hani uri a ni khou haṭulwa zwavhuđi?
- Ndi maipfi afhio kana maitele o diswaho kha inwi nga mulandu wa u humbulele kana maitele a u sedza zwithu nga iṭo lithihi?
- Ndi ngani ni tshi humbula uri maipfi a u humbulela o itwa kha inwi?
- Tshenzhemo yeneyo yo ita uri ni di pfe hani?
- Ni humbula uri no vha no tea no farwa hani kha iyi nyimela?
- U sedza zwithu nga iṭo lithihi ndi mini, nahone zwi kwama hani matshilo a vhathu?

- Ni a humbula-vho nga ha zwiwo kha ḋivhazwakale zwe zwa vhangwa nga maitele a u sedza zwitu nga iṭo ḥithihi na u dzhia sia?
- Vhathu vha guda hani maitele a u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi? Vha nga ita mini u zwi laṭa?
- *Midia* (dzigurannḍa, thelevishini, dzimuvī,) u nga thusa hani u fhungudza u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi?
- Ni vhona u nga zwiñwe zwigwada zwa vhathu zwi a kwamea nga u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi u fhirisa zwiñwe? Arali zwe ralo ndi ngani?
- Ni humbula uri muthu a nga ita mini kha u thusa u fhungudza maitele a u dzhia sia na u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi?

3.6.5 LUVHENGEAMBILUNI

Maasia/Vhathu vha Asia vhoṭhe

Luambo Iwa Luvhengelambiluni

- Mafurase a mivhala: Muvhala mutshena ndi wavhuđi/u sumbedza zwithu zwivhuya – mutswu ndi muvhī/u sumbedza zwithu zwivhī.
- Vhuṭanzi / Testimonial: U lingedza u sumbedza uri a hu na Luvhengelambiluni
- U nyefula / Disparagement : U amba zwivhi nga ha tshiñwe tshigwada u itela uri fulufhelwe u fhira avho vhañwe.
- Luambo Iwa u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi: U khethekanya kana u vhea nga zwigwada
- Kharikhetscha (*Caricatures*): Nyolo yo vhifhiswaho/U ola mubvumbedza lwo kalulaho nga ndila ya u muvhifhisa.
- Miswaswo ya mirafho:
- U gwara (*Epithets*): U amba maipfi a nyadzisaho muñwe nga khole/U vhidza muñwe nga madzina.

Maimo a u tshila u tshi ṭuṭuwedzwa nga Luvhengela mbiluni

- Anthiļokhushini (*Antilocutio*) - U sola, maipfi a u nyefula, miswaswo, khathuni, luambo Iwa siteriothaiphī/u sedza zwithu nga iṭo ḥithihi nz. Tshiñwe tshifhinga hu tshi shumiswa maipfi tsiñwe tshifhinga nga zwiito.
- U sa dzhieila n̄ha (*Avoidance*) - Musi Luvhengelambiluni lwo ḋiñea maandā lu a swikisa kha uri muthu a si dzhieile n̄ha mirado ya tshigwada tshire a si tshi funē.
- Tshiṭalula – U fhambanya kana u ita tsheo wo ḋiimisela dzi vhaisaho mirado ya tshiñwe tshigwada.
- U huvhadza – Musi tshiimo tsha nyanyuwo dzi itiswaho nga luvhengelambiluni tshi tshi hulela, mikhwa ya dzikhakhathi i thoma u anda.
- Mabulayo – Maitele a u fhedzisa a u bvisela khagala luvhengelambiluni.

3.6.6 Tshiṭalula (Discrimination)

Tshiṭalula ndi matshilele a bviselaho khagala luvhengelambiluni.

U swikelela kana u ḥekedzwa nga ndila i sa linganiho ha ndaka/zwishumiswa ho ḥisendeka kha vhuimo ha tshigwada. Hu nga vha nga khole kana hu si nga khole.

Vhagudi vha nga khethulula zwi tshi ya nga zwigwada.

Zwikolo na vhadededzi vha nga humbula uri vha khou fara vhana/vhathu u lingana.

Tsumbo dza khethululo:

U dzima vhathu mishumo zwi tshi bva nga lushaka/muvhala, murafho, mbeu, vhurereli, vhukale.

U sia vhathu nn̄da kha vhuhura.

U thivhela khonadzeo ya pfunzo kana ya u ḥimvumvusa.

Khethululo sa tsumbo ya tshiṭalula

- Khethululo nga muvhala ndi musi muthu a tshi humbula uri u fhambana ha muvhala kana vhurereli zwi ita uri muthu a vhe khwiṇe kha muṇwe.
- Khethululo nga muvhala a si mafhungo a muvhala mutswu na mutshena fhedzi. Vhathu vhanzhi vha a di ḥangana na khakhathi nga n̄thani ha uri ha vhonala vho fhambana na vhaṇwe, vha amba luambo lwo fhambanaho na lwa vhaṇwe, kana vha tenda kha vhurereli ho fhambanaho na ha vhaṇwe.
- Khethululo nga muvhala zwi a amba na u ḥangana na khakhathi ngauri u bva kha shango ḥiṇwe, **Tsumbo**: u dzhiwa kana kuambele kwa vhabvannda, matheme a khethululo nga mirafho kana nga lukanda/muvhala.
- Tsumbo džiṇwe**: rugby ndi mutambo wa vhatshena; bola ya milenzhe ndi mutambo wa vharema, vhanna vha vhatshena a vha koni u fhufha, vharema vha na mutevhetsindo.
- Ni di pfa hani musi ni tshi khethululwa? (**Tsumbo**: zwo vhfha, u dinalea, u vhaisala, u shona, u ḥungufhala).
- Ni ḥipfa hani musi ni tshi khethulula vhaṇwe? (tsumbo, mafulufulu/maanda) (sedzani luambo na maanda)
- Ndi nga mini vhathu vha tshi ḥoda u vha na maanda a fhiraho a tshiṇwe tshigwada? (tsumbo, a vha na ndango yo fhelelaho kha matshilo avho; muthu muṇwe u khou vha fara nga ndila i khethululaho)
- Mushumo u itwaho nga vhagudi u na zwine wa ita kha nyimele, zwi tshi katela nyito dza u vhuthedzela. **Tsumbo**: vhabvumbedzwa vha nga:
- Ambani na minidzhere/mulanguli wa *resituarenthe* nga ha pfanelo dza vhathu; u kombetshedza u humbela pfarelo; u vhidza gurannda nga ha *resituarenthe* nkene/yeneyo.
- U hana u sea muswaswo; u vhudzisa arali vha si na miṇwe miswaswo ine i si vhe ya khethululo nga muvhala; tshidzumbeni, vha vhudzeni uri a ni ḥodi u humbela pfarelo.
- Lingedzani u wana vhatambudzi vha vhathu ni vha vhudze uri muṇwe na muṇwe u na pfanelo, dici kateleho pfanelo dza u wana pfunzo ya vhathu vhoṭhe; vhudzani mulangi; thomani tshigwada tshi lwaho na khethululo nga muvhala ni gudise thanga dzanu; bveledzani ḥirama u
- itela u sumbedza uri khethululo nga muvhala i kwama muṇwe na muṇwe.

NYITO YA 9: U VHALA NA U TALELA

- Wanani/ḥivhani u dzhia sia, siteriotaiphi, tshiṭalula luvhengelambiluni kha zwibveledzwa kana kha magazine na mbekanyamushumo dza thelevishini. (Sedzani kha tshaka dzo fhambanaho dza u dzhia sia na dza u sedza tshithu nga iṭo ḥithihi/siteriotaiphi).
- Ndi nga mini muṇwali o shumisa u dzhia sia.
- U khou hu shumisa sa thekhiniki ya u kwengweledza?

NYITO YA 10

Vhalani athikili ya magazine ni fhindule mbudziso dzi tevhelaho:

1. Muambi u nekedza hani khanedzano? Mulaedza wo sendamela thungo nthihi, kana u a katela kuvhonele kuñwe kwa zwithu? Muambi o nea nga ndila yone khanedzano iñwe? Muambi o dzhiela fhasi khanedzano dziñwe dzi hanedzanaho/kudanaho?
2. Arali mulaedza u tshi katela kuvhonele kuñwe kwa zwithu, kuvhonele ukwo ku ḥalulwa nga mini? Muambi u shumisa maipfi na zwifanyiso zwavhuđi u ḥalusa kuvhonele kwawe kwa zwithu na maipfi kana ḥthuhwedzo mmbi i ḥalusa kuvhonele kuñwe?

NDIMA YA 4. MBUNO NA KUVHONELE KWAU

Thodea dla TPKL

U thetshesela na u amba: Neani phambano vhukati ha mbuno na kuvhonele kwañu.

U vhala na u ḥalela: Neani mbuno ni bvisele khagala kuvhonele/mihumbulo yanu.

Kuvhonele kwau

Mbuno

- Mi a kona u wanulusa uri ndi ngoho kana a si ngoho.
- U dzhia arali fhungo li mbuno.
- Arali wa nga bvisela khagala, kana u wana vhuñanzi kha fhungo, nga zwenezwo fhungo iļo ndi Mbuno, **Tsumbo**: Ntsa ndi tshipuka tshi re na khwanda.
- Ni nga sedza kha dikishinari kana enisaikilophedia ni a kona u wana vhuñanzi uri fhungo li amba mbuno, Muvhala wa buraweni ndi wone wa vhuđisa kha mmbwa. Izwi zwi nga kona u wanulusea? HAI! ukwu ku tou vha kuvhonele kwa muthu.
- Vhunzhi ha zwithu zwine ra zwi vhala na u zwi ḥalela zwi vha zwo ḥanganyisa mbuno na kuvhonele kwau. U zwi fhambanyisa ndi zwa ndeme kha u sengulusa zwibveledzwa na u bveledza khanedzano dza u kwengweledza musi ri tshi ḥoda u vha vhadzulupo vho diimiselaho u fhađa dzhango ri tshilaho khalo.

Tshiñwe tshifhinga zwi a kondä u sumbedza phambano vhukati ha mafhungo ane a vha mbuno na mafhungo ane a vha kuvhonele kwau.

MBUNO

- I nga wanuluswa u vha ngoho kana u sa vha ngoho.
- U dzhia tsheo uri fhungo ndi mbuno zwi ḍo ṭoda vhuṭanzi vhusumbedzaho izwo,
Tsumbo: mivhuḍa ndi zwimami
- Ni nga kona u sedza kha dikishinari kana inisaikilophidia na wana vhuṭanzi uri fhungo
ndi mbuno
- **Tshitatamennde:** muvhala wa buraweni ndi wona wa vhuḍisa kha mmbwa. Izwi zwi
nga wanulusiwa? Hai! ndi kuvhonele kwawe.
- Zwinzhi zwine ra vhala na u vhona ndi ḫhanganelano ya mbuno na kuvhonele kwau. U
fhambanya vhukati ha izwi ndi zwa ndeme kha u sengulusa tshibveledzwa khathihi na u
bveledza khanedzano ya u khunyeledza musi ri tshi khou vha vhadzulapo vha re na
luvhonela dhangoni.

KUVHONELE KWAU ndi tshitatamennde tshine tshi nga si wanuluswe uri tshi ngoho. Ndi tshithu
tshine muñwe muthu a tenda khatsho – uri ndi ngoho kana a si ngoho. Kuvhonele kwau ndi vhuḍipfi
ha muñwe muthu nga ha ḫoho nkene.

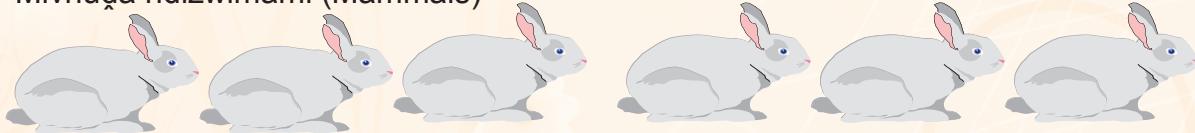
Kuvhonele kwau ku nga ḫi hanedziwa.

Kuvhonele kwau ku nga ḫi tikedziwa nga mbuno.

U dzhia tsheo arali fhungo ḫi mbuno

Arali ni tshi nga wana khwaṭhisidzo, kana vhuṭanzi nga fhungo, zwi amba uri ndi MBUNO.

Mivhuḍa ndizwimami (Mammals)

Buraweni (Brown) ndi muvhala wavhudisa kha mmbwa.

Izwi zwi nga kona u wanuluswa/khwaṭhisidzwa? HAI! ku tou vha kuvhonele.

Vhunzhi ha zwine ra zwi vhala na u zwi ṭalela ndi ḫhanganelo ya mbuno na kuvhonele. U fhambanya
izwi ndi zwa ndeme u itela u kona u sengulusa zwibveledzwa na u bveledza khanedzano dza u
kwengweledza uri ri vhe vhadzulapo vha dzhenelelaho zwa dzhango nahone vha fhaṭaho shango ḫa
khwiñe. NYITO: MBUNO NA KUVHONELE KWAU

NYITO YA 11

Vhudzisani vhagudi uri vha ḫalutshedze arali mitaladzi i tevhelaho i mbuno kana kuhumbulele.

	MBUNO	KUHUMBULELE
Swondaha ndi ḫuvha ḫavhudisa kha vhege.		
Duvha ḫa vhaswa ndi holodenya ndemesa kha ḫwaha.		
U ḫea zwifhiwa hu pembelelwa nga Luṭavula.		
Lambamai ndi ḫwedzi u re na mađuvha a 30.		

Hu na miñwedzi ya 12 kha ñwaha. Yo vha vhege i si yavhudzi.		
Tshifhefho ndi khalañwaha yavhudisa kha dzoñthe.		
Tshiñori tshiñwe na tshiñwe kha media ndi tsha vhukuma.		
Musumbuluwo, Lavhuraru, na Lavhuñanu ndi mađuvha a vhege.		
Duvha la u thoma kha ñwaha wa tshikolo li a tshuwisa.		
Muthu muñwe na muñwe u tea u ita garaña dza duvha la Valentine.		
Duvha la mabebo añu li da luthihi fhedzi kha ñwaha.		

Zwi bva kha Super Teacher Worksheets - www.superteacherworksheets.com

NYITO YA 12

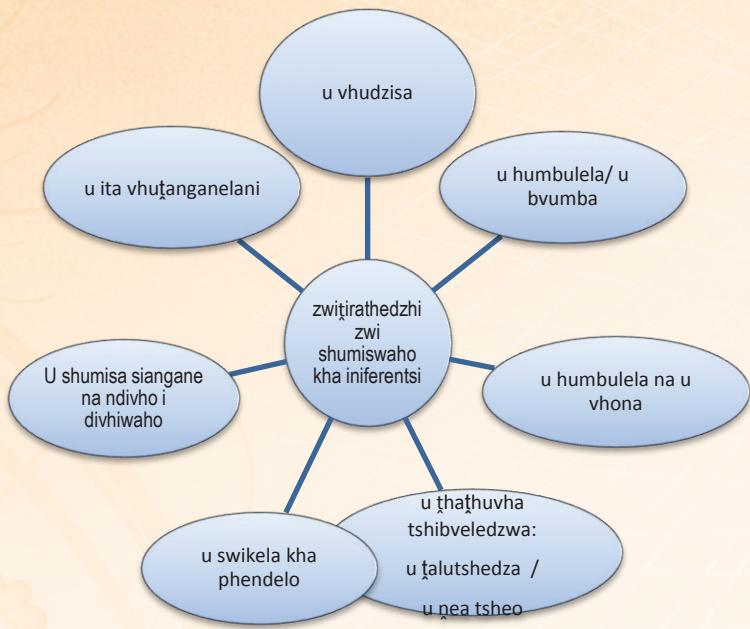
- Vhalani kana ñalelani athikili kana muvhigo nahone ni ñwale mbuno na kuvhonele zwi bvaho kha tshibveledzwa.
- Sumbedzani/Divhanimbuno dzine dza nga kona u khwathisedza kuvhonele.
- Sumbedzani mbuno nga muvhala u sa fani na wa kuvhonele kwau kha mafhungo a re tshibogisini tshi re afha fhasi

Arsenal yo phenya Manchester United 2-1 mulovha nga masiari. Vhatikedzi vha Manchester United vho akhamala musi Arsenal I tshi kora tshikoro tsho vha itisaho uri vha wine, musi ho sala tshifhinga tshilinganaho miniti muthihi uri vha wane tshifhinga tsho engedzwaho. Henry o ñewa ndañiso ya penaña musi o piiwa nga Ferdinand. Hei tsheo i sa pfectesesi ya refuri ndi yone yo vhonisaho mboni Manchester United, ya thivhela lwa tshoñthe khonadzeo ya uri Manchester i wane gundo.

NDIMA YA 5. INIFERENSI, KHUMBULELO KHANEDZANO

5.1 U inifera/iniferensi, u humbulela, khanedzano

- U inifera/Iniferensi ndi phendelo I swikelelwaho zwi tshi ya nga vhuñanzi na kuhumbulele
- U inifera zwi amba u vha na kuvhonele kwau kha nyimele wa fhedza wa dzhia tsheo nga kuvhonele kwau
- Musi ri tshi inifera ri sika ñhalutshedzo ine a si uri yo tou bviselwa khagala kha tshibveledzwa. Ri shumisa vhuñanzi, mbuno, tshenzhemo na ndivho yo fhiraho kha u humbulela, ra vhudzisa mbudziso dza u bvisela khagala u timatima hashu kha tshibveledzwa.
- Zwiñirathedzhi zwoñthe zwi a shumisana u thusa muvhali uri a pfectesesi tshibveledzwa.

5.2 U inifera ha mbuno na hu si ha mbuno:

Ri nga swikelela kha zwa mbuno, zwi amba uri, zwi fareaho/wanuluseaho, iniferentsi i bvaho kha mafhungo a mbuno. **Tsumbo:** no ḥewa mbuno dici tevhelaho, magumo kana mawana a a tendisea/pfesesea:

Mbuno: Ndau i kona u gidima 30 kilometres nga iri/awara.

Mbuno: Cheetah i kona u gidima u fhira ndau.

Magumo/Mawanwa/Thandululo: Cheetah i kona u gidima u fhira 30 kilometres nga awara.

Ri swikelela iniferentsi i si ya mbuno zwo ḥisendeka nga mafhungo a si a mbuno kana a so ngo ambiwaho, sa luambo lwa tshifhaṭuwo kana luambo lwa muvhili.

5.3 Mahumbulelwa (*Assumptions*)

- Mahumbulelwa – zwithu zwine na humbula uri ndi ngoho, ndi lutendo lwa zwi so ngo ambiwaho kana lwa zwi so ngo sedzuluswaho, ngeno ni si na vhuṭanzi ho fhelelaho. Kanzhi hu vha tshithu tshe ra pfa nga hatsho kale ra si vhuye ra ḥodou ḥodisisa nga hatsho.
- Mahumbulelwa a mutheo (*Underlying assumption*) – lutendo lune lwa shumiswa sa murango wa muhumbulo, hone u tshi nga ḥi vha u si wone.

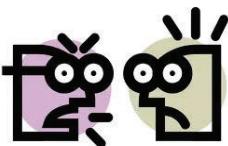

Mahumbulelwa ndi tshipida tsha maitele a zwine ra tenda khazwo. Ri humbulela uri zwine ra tenda khazwo ndi ngoho nahone ra zwi shumisa kha u ḥalutshedzela zwi iteaho shangoni line ra tshila khaṭo. **Tsumbo:** Arali ri tshi fulufhela/tenda uri zwi khombo u tshimbila vhusiku zwikolobulasini nahone ri tshi dzula Soweto, ri do inifera uri zwi khombo u tshimbila vhukati ha vhusiku.

Tsumbo dza iniferentsi na mahumbulelwa

Muthu wa u thoma	Muthu wa vhuvhili
<p>Nyimele: Magumoni a sethe, mutambi wa tennis we a vha a tshi khou አወይነት የሚሸፍ በመሆኑ እንደሆነ ነው.</p> <p>Iniferentsi: Mutambi wa tennis o wina metshe.</p> <p>Mahumbulelwa (Assumption): Vhatambi vha pembelaho mafheleloni a metshe ndi vho winaho fhedzi.</p>	<p>Nyimele: Magumoni a sethe, mutambi wa tennis we a vha a tshi khou አወይነት የሚሸፍ በመሆኑ እንደሆነ ነው.</p> <p>Iniferentsi: Mutambi ndi mubalelwi wavhuđi, u posa thaula tshidele.</p> <p>Mahumbulelwa: Muንዬ እና ሆኖም የሚሸፍ በመሆኑ እንደሆነ ነው.</p>

5.4 Khanedzano (Arguments)

- Khanedzano ndi mafhongo a u humbula hu tshi shumiswa u kwengweledza (u vhila kana u ita mulevho)
 - U kwengweledza hu ḋa nga zwiimo zwiraru: mbilo dza mbuno, kuhumbulele na mihumbulo (zwi tshi katela (including) ṭhodisiso ya khumbulelwa na thyiori)
 - Khanedzano i a ṭuṭuwedza muvhali nga u shumisa vhuṭanzi na u humbula u bvisela khagala kuvhonele kwau.
 - Khanedzano i katela maitele a u bvisela khagala mbilo na u dovha ha ḥekedzwa kuhumbulele, tsumbo, na ṭhodisiso zwi tevheleleaho.

Mushumo wa Odientsi (Audience) yanu

- U p̄fesesa odientsi yanu ndi zwa ndeme kha mañwalwa a tshaka dzothe, zwi huluhulu mañwalwa a u kwengweledza.
 - Khanedzano ndi mufhindulano wa zwi siho khagala kana u ambedzana na odientsi (audience) yanu, ngauralo kha khanedzano ya u tou ñwala, zwi dzhieni hu na muvhali a sa do tendelanaho na inwi.
 - U ñivha nga ha odientsi (audience) yanu ndi zwa ndeme vhukuma u itela khwengweledzo na khanedzano zwi bvelaho phanda zwavhudji; zwenezwo...
 - Ñivhani odientsi (audience) yanu
 - Vhuimo hayo kha fhungo ilo ndi vhufhio?
 - Yo ñandavhuwa mihumbulo lune ya konou ñanganedza kuhumbulele kwa vhañwe?
 - Kuanedzele kwayo ku do vha kufhio kha khanedzano yanu?

Tsumbo dza khanedzano

Ramilayo: Muimelelwa wanga o vha a sitediamu musi phosho i tshi pfala. Vhunzhi ha dzithanzi dzo zwi vhonaho nga maṭo dzo ḥea vhūtanzi uri dzo mu vhone henengei, na thikhithi yawe i a sumbedza uri ho ngo ḥuwa u swika phosho ya u thithisa i tshi vhigiwa. Nga zwenezwo a zwi konadzei uri a vhe ene muti wa vhukhakhi.

Ndeme ya khanedzano na khwengweledzo

(a) Kha vhutshilo ha duvha liñwe na liñwe...

U humbelu u gonyiselwa muholo, u ita khumbelo ya mushumo, u ambelela mutengo wa goloi ntswa, khanedzano khoroni ya zwa vhalangavhuendi

(b) Kha zwa vhutshilo ha akhademi...

U imelela miumbulo yau, u didzhenisa kha dibeithi ya zwa pfunzo

(c) Mushumoni...

U ita uri vhathu vha thetshelise miumbulo yau, u ita uri vhathu vha ite zwine wa ḥoda, u ita uri muhulwane wau mushumoni a u vhone, u wana tshumisano, u ita uri vhathu vha shume.

(d) U ḥwalani...

U vhea mbuno u sa timatimi.

e) Kha u vhala na u thetshelisa...

U sengulusa nga vhuronwane khanedzano dza vhañwe, u ditsireledza kha thekhithikhi dza u kwengweledza dici si dzavhuđi na u konou ḫivha miumbulo yo khakheaho musi u tshi i vhonu.

Zwivhumbeo zwa khanedzano

Khanedzano i ḥekedza miumbulo i tevheleleaho na u ḥekedza vhuñanzi ha u tikedza kuhumbulele kwau

Zwipiđa zwa khanedzano

THAIDZO/ FHUNGO – thaidzo kana phambano dza zwine vhathu vha si tendelane khazwo

MBILO – vhuimo kha tshithu

THIKHEDZO – miumbulo nahone i tea u ḥanganedziwa

U HANEDZA (*REFUTATION*) – kuhumbulele ku hanedzaho

Tshaka dza mbilo

MBILO YA MBUNO – Tshitatamennde tshine tsha nga kona u wanuluswa kana u khwañisedzwa nga zwo vhonwaho kana ḥođuluso.

Tsumbo: “*Tshifhingani tsha miñwaha ya fumi, u tshinyadzwa ha mañaka a vhangaho dzimvula zwi do vhanguuri mađana a tsa zwimela na zwipuka a ngalangale.*”

MBILO YA ZWA NDEME – u bulu uri tshiñwe tshithu kana muhumbulo u khwiñe kana u u takalelea u firisa muñwe.

Tsumbo: “*Thodea ya tshumelo tshitshavhani zwikoloni zwa n̄tha i do bvededa u dzhele zwitshavhani.*”

MBILO YA PHOLISI – i eletshedza zwine zwa fanela kana zwi teaho u itwa u tandulula thaidzo.

Tsumbo: “*U fhungudza khakhathi zwikoloni, zwibvumbi zwinzhi zwa zwigidi na zwithu zwa tsimbi zwi tea u dzheniswa zwikoloni zwođhe zwa nnyi na nnyi.*”

Tshaka tsha thikhedzo kha mbilo dzo itwaho

MUHUMBULO (*REASON*) – tshitatamennde tsha nyangaredzo tshi tikedzaho mbilo.

VHUÑANZI – zwi katela mbuno, mbalombalo, tshenzhemo, mbampedzo, na tsumbo dici sumbahlo uri ndi deme zwine vhavhali vha anzela u zwi dzhiela n̄tha.

NYITO YA 13

Hu do nekedzwa athikiči ya litheretsha ya magazine kha khanedzano

Vhalani ATHIKILI: tsumbo ya u ḥaṭa

Khethani Athikili ya Litheretsha ya Magazini: tsumbo ya khanedzano?

U rangela u vhala

- Ḥo ho i amba nga ha mini?
- Muñwali ndi nnyi, nahone ndalukanyo dzawe ndi dzifhio?
- Datumu ye mushumo wa gandisiwa ngayo ndi ifhio?
- Ndi zwifhio zwe nda vha ndi tshi vho ḫivha nga hazwine zwa khou ambiwa ngahazwo

Musi hu tshi khou vhaliwa na nga murahu ha u vhala

1. Vhalani athikili luthihi u itela u wana muhumbulo muhulwane. Musi ni tshi vhala athikili lwa u thoma, ni tea u lingedza u pfectesa khanedzano yothe nga u ngaredza ya zwine muñwali a khou i ita. Wanani khanedzano/mbilo dza muñwali.
2. Vhalani athikili lwa vhuvhili, ni pfectese zwine tshibveledzwa tsha amba zwone. Tshiñwe tshifhinga zwi a thusa u shumisa peni tswuku u sumbedza/talela zwa ndeme. Ḫivhudziseni mbudziso idzi musi ni tshi khou vhala lwa vhuvhili:
 - i. Muñwali u khou amba nga ha mini (khanedzano)?
 - ii. Ndivho ya muñwali musi a tshi amba (ita khanedzano) iyi ndi ifhio?
 - iii. Vha ḥanganedzaho mafhongo (audience) vhawé ndi vhafhio?
 - iv. Athikili yo kona u swikelela odientsi nga ndila i fushaho?
 - v. Muñwali u na vhuñanzi vhunzhi nahone vhu shumaho?
 - vi. Hu na vhuñwe vhuñudzeñude kha khanedzano ya muñwali?
 - vii. Muñwali o shumisa vhuñanzi nga ndila i si yone kana o engedza u dzhia sia kha vhuñanzi?
 - viii. Muñwali u sumbedza kuhumbulele/kuvhonele ku hanedzanaho nga ndila i re khagala nahone i sa dzhii sia?
 - ix. Muñwali u hanedza kuhumbulele ku hanedzaho nga vhuñanzi vhu pfecteseaho nahone ho teaho?
 - x. Muñwali u shumisa mbambedzo kana anałodzhi – u fulufhedzea ha vhuñanzi zwi bva kha u yelanesa na nyimele.
 - xi. Muñwali o shumisa zwikwengweledzi zwa nyanyuwo?(kha hu sedzwe luambo lwa nyanyuwo)
 - xii. Muñwali o shumisa hani tsumbo:

NDIMA YA 6. SIANGANE YA MATSHILISANO SIANI LA POLITIKI NA YA MVELELE ZWA TSHIBVELEDZWA NA MUŃWALI

6.1.Ni pfectesa mini nga siangane ya matshilisano na politiki na ya mvelele ya tshibveledzwa na ya muńwali.

Vhudavhidzani ha vhatu tshifhinga tshothe vhu itea kha nyimele, nga kha tshidavhidzi, nahone vhukati ha vhatu kana zwigwada zwe zwa vhekanywa nga maitele a divhazwakale, a ikonomi, a mvelele na a matshilisano.

U pfectesa nyimele dza matshilisano na politiki khathihi na dza mvelele zwa muńwali hu nea kuvhonele kwavhuđi kwa zwo nyanyulaho na u tułuwedza muńwali kha mushumo wawe. Ndi zwa ndeme u dzhiela n̄tha zwiitisi zwa nga nn̄da ha vhutshilo ha duvha lińwe na lińwe ha muńwali u itela u do kona nga vhuronwane u sengulusa zwishumiswa zwa **thero** na zwa **zwiga** zwo shumiswaho kha tshibveledzwa. Nyimele dza matshilisano, dza politiki, dza divhazwakale na mvelele dzi nga ćaluswa sa nyimele (*circumstances*), tułuhwedzo, khaidzo, milaedza ine nyimele ya nga ćisa kha tshivhumbeo tsha tshibveledzwa.

Litheretsha i dzhiwa sa tshithu tshi imaho nga tshothe nga n̄thani ha uri tshi bvisela khagala aidołodzhi/kuvhonele. Zwi nga sumbedziwa uri zwibveledzwa zwa tshaka dzo fhambanaho – zwibveledzwa zwa litheretsha sa nganea, matambwa na vhurendi, vhunzhi ha mańwalwa a si a fikishini na zwothe zwibveledzwa zwa media – zwi ambiwa nga ndila i tendiseaho uri zwi shuma zwi kha vhuimo ha aidołodzhi. Izwi zwi tou amba fhedzi uri zwi shuma nga ndila dzo fhambanaho – nahone tshifhinga tshothe nga ndila i re khagala (zwi amba uri, a zwi sokou tou dzhiwa zwo sokou tou ralo) – u tikedza kana u khwańhisedza ndila nkene ya kuhumbulele nga ha kuvhonele kwa zwithu shangoni.

Media na yone i na mushumo muhulu kha u tikedza na u khwańhisedza kuvhonele kuńwe kwa ndeme.

6.2. NYIMELE YA MVELELE NDI MINI?

Divhudziseni mbudziso dici fanaho na:

- Muńwali o tułuwedzwa nga mvelele ine a dzula khayo?
- Mvelele ya tshifhinga tsha musi a tshi khou ńwala yo mu thivhela u ńwala zwińwe?
- Ho vha na milayo ya zwa matshilisano kana mitsiko ya zwa politiki zwe zwa kombetshedza muńwali u ńwala nga maitele makene, kana u sa dzhiela n̄tha zwithu?
- Kana zwo fhambanaho na izwi zwi nga vha ngoho? Muńwali o zwi ita nga khole u itela u bvisela khagala vhupfiwa hawe, u itela khaedu kana u tshuwisa?

6.3. NYIMELE YA DIVHAZWAKALE/MATSHILISANO NA POLITIKI NDI MINI?

- Nyimele ya Divhazwakale ndi nyimele, zwiwo, nz, zwe zwa vha zwi tshi khou itea nga tshifhinga tsha musi tshibveledzwa tsha litheretsha tsha ńwalwa kana tsha gandiswa ngatsho.

Nyimele ya Divhazwakale ndi muđi, maime, na nyimele (*conditions*) dze dza vha dici hone nga tshińwe tshifhinga. Nyimele ndi "fhetuhvhupo" ha tshiwo tshine tsha khou itea, nahone i vha na zwine ya ćisa kha u tea ha tshiwo.

- Nyimele ndi tshithu tsha ndeme tshi teaho u dzhielwa n̄tha musi hu tshi ćaluswa zwińwe zwithu kha divhazwakale.

- Zwi ḍo vha zwa ndeme kha inwi u ḋivha zwivhuya zwa zwiwo zwe zwa bvelela, nahone ni tea u dzhiela n̄ha nyimele, zwi amba uri, ḋivhazwakale, tshifhinga, muḍi, nyimele, nz, musi ni tshi ḍodou wana vhudi/zwivhuya.

Tsumbo:

Humbulani arali ni tshi khou vhala vhurifhi vhu bvaho kha mufumakadzi vhu re na zwi tevhelaho:

"Nwana wanga wa musidzana u ḍo vha o livha Natalia musi a tshi tou bva u malwa."

Tshitatamennde itshi tshi ri Ḇea mafhuno mangafhani? A si manzhi, u swikela ro no sedza kha datumu. Musi ri tshi wana uri vhurifhi ho ḥwalwa nga 1838, ri wana uri mutaladzi muthihi u nga di amba zwinzhi!

Mufumakadzi muṭuku o livhaho Natalia nga 1838 nga tshifhinga tsha ‘Great trek’ a nga vha o a tshi khou tevhela munna wawe we a vha a kha lwendo lu ofhisaho lwe a takuwa a sa ḋivhi hune a ḍo fhelela hone a tshi khou ḍoda vhudzulo kana fhethu ha ndimo. Mme uyu u tea u vha o vha o tshuwela ḥwana wawe tshoṭhe, nahone o tshuwa uri zwi ḍo dzhia tshifhinga tshilapfu a sa athu u vhona ḥwana wawe arali hu uri u ḍo dovha a mu vhona!

Tshifhinga, zwiwo zwi rangelaho, na maime zwa tshifhinga tshihiwe tsho Ḇewaho zwi ḍo vha na zwine zwa ita kha ḥoho ine na khou guda nga hayo.

Nyimele ya ḋivhazwakale i ni thusa u pfectesa kuhumbulele kwa vhathu.

- Muhumbulo wa u thoma wa u guda nyimele ya ḋivhazwakale murahu ha tshiwo tshi kene kana lushaka lwa ha tshiwo tshyimele ya zwa tshifhinga tsufumakadzi vhu re na zwi tevhelahohanedzuñwaliwa nga havho. U ḋivha zwithu zwa matshilisano, ikonomi, kana zwa poha zwi zwi thusaho u ḥwalwa ha nganea kana maanea makene zwi nga ni thusa u pfectesa zwinzhi nga ha zwine muñwali a ḍodou amba. Zwiñwe hafhu, u pfectesa uhu hu ni thusa u ḋivhekanya zwavhudì na vhabvumbedza vha tshini t. Zwi ḍo thusa hafhu kha kuhumbulele kwa vhabvumbedza vha ḋivhazwakale vha vhukuma, zwi ni thusaho u pfectesa tsheo dzine vha dzi dzhia.

Nyimele ya ḋivhazwakale I Thusa uri hu Pfectesa nga ha Zwivhangi na Zwivhangwa

Nyimele ya divhazwakale i dovha hafhu ya vha ya ndeme kha uri hu pfectesiwe milayo yo shumaho kha zwivhangi na zwivhangwa kha ḋivhazwakale. Musi zwiñwe zwiwo, u fana na bulayo ḁa muñwe rapolitiki, zwi si nga si vhe zwithu zwine zwa nga itisa uri hu vhe na nndwa ya shango mihumbuloni yanu ya tshizwinozwino, zwiwo zwi fanaho na izwo zwo vha zwo lingana tshifhingani tshavho kha u ḥutuwedza nndwa ya ḁifhasi ya u thoma. Nyanyuwo dza zwa politiki na dza ikonomi kha zwiwo zwiñku Dzi nga pfectesiwa fhedzi nga u thoma u guda zwavhudì mvelele na tshiimo tsha zwifhinga.

Nyimele dza ḋivhazwakale dici ḥalutshedza Zwi sa pfectesa

Nyimele ya divhazwakale i a kona u thusa u ḥalutshedza zwithu zwinzhi zwi sa pfectesi zwine vhathu vha dzulela u zwi vhona musi vha tshi guda kha ḋivhazwakale kana ḁitheretsha. **Tsumbo:** zvitaila na maitele zwine zwa vhonala zwi zwa fhasi kana zwi tshi shonisa. Zwo vha zwi zwa mañhakheni miñwahani ya ḁana (100) yo fhelaho. U pfectesa mbuno dzo raliho na uri zwo ḁa hani zwi nga kona u ni thusa uri ni pfectesa khwiñe tshifhinga tshe zwiwo zwine na khou guda nga hazwo zwa bvelela ngatsho. Sa zwenezwi zwine na vhona zwiwo zwa tshifhingani tsho fhiraho zwi sa pfectesa, na matshudeni vha tshifhingani tshi ḁaho vha ḍo di vhona matshilele aṇu a sa pfectesa miñwahani ya ḁana (100) u bva zwino.

Nyimele dza ḋivhazwakale dici ni Tendela u Vhona zwi sa Fani

Muhumbulo muhulwane wa u guda siangane ya divhazwakale ndi uri i ni tendela uri ni vhone phambano vhukati ha zwikhala zwa divhazwakale. Vhunzhi ha vhora divhazwakale vha vhona tshifhinga sa tshithu tshi itaho tshinzie, vha lavhelela uri vhathu vha dovhole vhukhakhi musi tshifhinga tshi tshi khou ya phanda. Nga u guda nga vhusedzi mutevhe wa nyimele dza divhazwakale u monaho na zwiñwe zwiwo zwi si zwavhuđi, vhathu vha a kona u vhona hune tshifhinga tsha zwino tsha fhambana kana tsha yelana na tsha kale hone. U ita izwo zwi nga thusa kha u kona u anganyela nga vhuronwane zwa tshifhinga tshino, zwa thusa u tinya ndovhololo ya vhukhakhi u fhirisa u vhu dovholola.

Nyimele ya Divhazwakale ndi nongo wa Divhazwakale.

Magumoni kana nga u angaredza, a hu na u gudwa ha divhazwakale, hu nga vha hu kha tshivhumbeo tsha fomaļa kana tsha litheretsha, ho fhelelaho hu si na u pfectesiwa ha nyimele dza divhazwakale. U sokou rwela ngomani zwiwo kana u sokou vhala tshi tori u sa pfectesi tshifhinga na mvelele zwa hune zwiwo izwo zwa khou bvelela hone a zwe ngo fhelela. Ndi zwa ndeme u guma ngafhi zwiwo zwi fanaho na *Boston Tea Party* kana *Bacon Rebellion* hu si na u pfectesa tshiothe tshiimo tsha zwa politiki tshe tsha swikisa kha u itea ha zwiwo izwi?

Ni nga vha ni mutshuden i wa divhazwakale kana wa litheretsha, ni nga si hanedze uri u gudwa ha nyimele ya divhazwakale ndi ha ndeme. Zwidodombedzwa, zwihiwane na zwiñku, zwi vala mavhaka a divhazwakale na u femela maya muswa kha zwiñtori zwa tshifhingani tsho fhiraho. U pfectesa vhathu vha kha divhazwakale na kuhumbulele kwa vhañwali zwi nga konou swikelelwa fhedzi nga hu si nga u pfectesa fhedzi vhutshilo havho, hone na matshilelele a vhathu nga tshifhinga tshavho. Ndi nga kha u guda ha muthu o ñiimisela ha tshiimo itshi tsha divhazwakale hune ha nga itisa uri muthu a pfectese tshi tori na u kumba vhutali he divhazwakale ya mu farela.

Tsumbo dza vhañwali vha zwa matshilisano na politiki

Mishumo minzhi ya fikishini ho ñalesa ya maambiwa (*commentaries*) nga ha nyimele dza zwa matshilisano na politiki. Ndi zwa vhukuma, kha mashango ane mbofholowo wa amba vhupfiwa hau i si vhe hone, vhañwali vho vha vha tshi dzumba kuhumbulele kwavho kha fikishini **Tsumbo: Charles Dickens**—sa kha bugu yaye **French contemporary**, **Victor Hugo** kha bugu yaye **France**—vho ita uri liphasi li ñivhe nga ha u tambula ha vhashai “khothoni” dza zwa matshilisano dza England ha tshifhingani tsha Kale (Victorian England).

Tsumbo nthihi i vhonala ha nganea ye ya vha sumbedza zwavhuđi zwa matshilisano na politiki USA ndi bugu ya **Upton Sinclair** i no pfi **"The Jungle"** ye ya bvisela khagala nyimele dzo vhifhaho dza vhashumi mabulasini a Chicago. Nga nthani ha u gandiswa ha nganea iyi, tshanduko dzo fhedza dzo itea. Mulayo wa **The 1906 Pure Food and Drug Act** wo phasisiwa nga murahu ha musi vhavhali vhanzhi vha nganea yenei vho bvisela khagala mbilahelo dzavho nga ha nyimele i si na mutakalo wavhuđi ye ñama ya vha i tshi khou fariswa kana u lugiseliswa zwone. Inwe nganea ya ndeme ye ya ñisa tshanduko khulwane kha zwa matshilisano na politiki ndi yo ñwaliwaho nga **Harriet Beecher Stowe** ine ya pfi **"Uncle Tom's Cabin,"** shango lo ñima nga milenzhe li tshi khou lwa na maitele a u ita vhathu dziphuli musi o ñwala nganea ya mugwalabo nga ha Mulayo wa Vhupuli wa 1850. Zwi tshi tou vha khagala, dzothe nganea dza Sinclair na Stowe dici bvisela khagala vhuñanzi ha u shengedzwa ha muthu nga muthu.

Muñwe wa vhañwali vha zwa matshilisano na politiki vha America ndi muñwali wa nganea dza zwa matshilisano wa sentshuwari ya vhufumbili, **John Steinbeck**. Bugu yaye i no pfi **"Of Mice and Men"** yo dzhiiwa sa tshigidi nndwani nga tshifhinga tsha Mitsiko ya 1930 (Depression-Era 1930s), **"The Grapes of Wrath,"** ndi inwe bugu yaye ye na yone ya vukulula tshatulula na mukwanyeledzano. Inwe ya dzinganea dzawe yo bvisela khagala zwa migwalabo ya 1942 na ya 1943 Zoot Suit Race Riots of the Los Angeles. Steinbeck's "A Wayward."

6.4. Siangane ya zwa matshilisano na politiki ya muñwali i ṭuṭuwedza kuvhonele kwau na tshitaila tsha u ñwala

Kuvhonele/kuhumbulele kwa muñwali ndi mini nahone ku vhonala hani?

Kuvhonele kwa muñwali ndi vhuimo hawe kha tshithu tshine a khou ñwala nga hatsho.

Kuvhonele kwa muñwali ku dovha kwa vhidzwa u pfi khanedzano ya muñwali (muhumbulo muhulwane wa muñwali une a khou “ita khanedzano” nga hawo) na *U dzhia sia ha muñwali (sia ja tshithu tshine muñwali a tshi funa) U ya nga kuvhonele kwanga siani ja zwa ikonomi, mveledziso ntswa i do ita uri dorobo i vhuyelwe vhukuma. Na kuvhonele kwa vhuñe kana maime a muthu nga ha tshithu, Tsumbo: Ndi a ̄thonifha kuvhonele/kuhumbulele kwañu, hone a thi na vhutanzi uri ndi a tendelana na inwi.*

Muñwali a nga vha a tshi funa tshithu (zwi amba uri, u a tshi tikedza), kana u a tshi hanedza(zwi amba uri ha imi natsho. Ni tea u ̄divha kuvhonele kwa muñwali uri ni do konou ̄divha sia ja tshithu line a ji funa.

Kuvhonele kwa muambi ku nga phađalala na tshibveledzwa nga ndila nnzhi dzo fhambanaho, (U dzhelela ha nyanyuwo). U nanga na tshivhalo tsha mañaluli a maime, kunangele kwa lushaka lukene lwa magudiswa, u shumisa kana u fhungudza vhuhulu kana vhudzivha, u nanga maipfi a mivhalavhala kana a si na vhudi ha u sa dzhia sia, kunangele kwa zwifhinga, matikedzi, ndovhololo, na, zwiñwe hafhu, mbonalo dzo fhambanaho dza kuñwalele.

U fhindula mbudziso hedzi, ̄odani maipfi ane a bvisela khagala kuvhonele kwa muñwali.

Ndivho ya muñwali ndi mini nahone ni nga i vhonala hani?

- Ndivho ya muñwali ndi two mu ̄tokonyaho (muhumbulo wawe) uri a ñwale.
- Tshifhinga tshiñwe na tshiñwe vhañwali vha tshi ñwala vha vha vhe na ndivho nkene. (Nga nthani ha hezwo musi ni tshi ñwala ni vha ni na ndivho nkene.)
- Ndivho ya muñwali i nga vha ya u ̄divhadza, u ̄nea ndaela, u mvumvusa, kana u kwengweledza vhavhali uri vha tende tshithu kana u ita nyito iñhevho.
- Ndi zwa ndeme u pfesesa ndivho ya muñwali ya u ñwala, nga nthani ha uri ni do ̄divha tsho mu ṭuṭuwedzaho uri a ñwale, nahone ni do vha na luvhonela luhulwane kha uri ndi zwifhio zwa ndeme kha mulaedza.
- U itela u wana ndivho ya muñwali, sedzani maipfi e muñwali a a shumisa na ndila ine mafhongo a ̄nekedzwa/vhewa ngayo.

Thouni ya muñwali ndi mini, nahone i vhonala hani?

Thouni ya muñwali ndi maitele a u ñwala (kunangele kwa maipfi na tshitaila tsha u ñwala) zwi bviselaho nn̄da maime a muñwali kha ̄thoho ine a khou ñwala nga hayo.

I nga ni thusa kha u humbula uri thouni ya ipfi ja muñwali yo vha i tshi do vha i hani arali o vha a tshi khou tou amba madzuloni a u ñwala.

Ndi zwa ndeme u ḫivha/wana thouni ya muñwali ngauri arali na ḫalutshedzela thungo thouni ya muñwali ni nga ḫalutshedzela thungo mulaedza.

"Kunangele kwa maipfi na tshitaila zwa u ḫwala zwa muñwali zwi bvisela nn̄da zwifhio nga ha maime awe nga ha ḫoho?"

U nanga maipfi ndi ndila iñwe ya u bvisela khagala thouni dza vhañwali.

Tshitaila tsha u ḫwala ndi iñwe ndila ya u bvisela nn̄da thouni.

Sedzani kha bugu dza u vhala dze na ranelwa dzone ni ambe nga zwe zwa ḫuñwedza muñwali.

Maipfi ane a ḫalusa thouni ya muñwali

A shumiswa kha dzibugupfarwa, matheriañla a u tikedza, na sethe dza u sumba masia, na dzimanyuala dza u fha ndaela na vhunzhi ha dziguranndā na athikili dza magazine na zwiñwe zwi neaho mbuno, na zwiñwe zwishumiswa zwa matheriañla zwi neaho vhuñanzi zwi khagala. U sa nyanyuwa: afha ndi hu sa sumbedzi nyanyuwo kana vhuñipfi.

U dzika: u shaya kana u sa kwamea nga lutamo, u nyanyuwa kana u dzhia sia.

U shaya dzangalelo, u sumbedza u sa vha na tshine wa tshi funa kana u kwamea.

Maipfi ane a ḫalusa thouni ya muñwali na maime

I shumiswa kha ndivhadzo dza ndeme na nganeavhutshilo, **Tsumbo**:

U amba ngoho: u fulufhedzea ha vhukuma, u khwañthisa, U khwañthisa ha u ḫigana, hu si u sa vha na vhuñiimiseli. U ḫisendedzela dubo: U zwi takalela kana u ḫidzhenisa tshoñthe, zwi tshi sumbedza nga vhuñifari na u sa bvela khagala tshoñthe.

Maipfi ane a ḫalusa thouni ya nyanyuwo

I shumiswa kha athikili dza muthu ene muñe, na mañwalo a polotiki, na mañwe mañwalwa a u fhuredzela a dici editoriala.

Mbahalelo: u sumbedza u luga na u pfela vhuñungu kana mbahalelo.

U ḫidzhenisa khazwo: u vha na ndavha nga muñwe muthu kana tshithu tshine tsha sumbedza nungo.

U ḫulutshelwa: Vhuñipfi ha u takadza na ha u pfa vhuñungu hu tshi ḫulutshelwa zwithu, vhathu, nyimele dza tshifhinga tsho fhiraho.

Zwithu zwavhuñi zwi si zwa vhukuma (sentimental): Zwo ḫitikaho nga vhuñipfi u fhirisa u humbula

- U ḫisola: vhuñipfi ha u ḫisola.
- U ḫipfela vhuñungu iwe muñe:
- U ḫoda thuso nga u ḫavhanya; zwa ndeme zwine zwa tea u dzhielwa n̄tha

- U hana ha u ɖiimisela hu na u sathula na u hana mulayo kana u kombetshedzwa.(defiant)

Maipfi ane a ʈalusa thouni ya u takalela:

A shumiswa kha dzibugupfarwa, matheriala a u tikedza, na sethe dza u sumba masia, na dzimanyuał a dza u fha ndaela na vhunzhi ha dzigurann̄a na athikili dza magazine na zwiñwe zwi ɳeaho mbuno, na zwiñwe zwishumiswa zwa matheriala zwi ɳeaho vhułanzi zwi khagala. U sa nyanyuwa: afha ndi hu sa sumbedzi nyanyuwo kana vhułipfi

U dzika: u shaya kana u sa kwamea nga lutamo, u nyanyuwa kana u dzhia sia.

U shaya dzangalelo: u sumbedza u sa vha na tshine wa tshi funa kana u kwamea.

Maipfi ane a ʈalusa thouni ya miswaswo,tshigođo,muhoyo, kana thouni ya tshigođo

A ya shumiswa hu tshi ንwalwa zwithu zwo fhambanaho zwo katela na litheretsha na tsatsaladzo ya matshilisano, na dziñwe gurannd̄a na kholomu dza magazine khathihi na dziathikili.

Muthu wa mbilu ʈhukhu a sa zwiamedzwi nga dzikhakhathi, mbilaelo, kana u londotwa; u takala na u vhofholowa.

- U sa vha na ʈhonifho: U humbula nga vhudzivha kha zwine zwa ʈanganedzea kana u ʈhonifhea; u sumbedza u sa vha na ʈhonifho.
- U nyala (*cynical*): u nyala mihibulo, mbonalo, kana zwirunzi zwa vhañwe; U sumbedza lunyadzo na u nyala ho kalulaho, U fara muñwe muthu kana tshiñwe tshithu nga ndila ya u sa vha na ndeme, U sumbedza u sa vha na ʈhonifho.
- U sa ʈhonifha: U sumbedza u sa ʈhonifha zwi khagala.
- U hoyo: U fara nga ndila ya u hoyo kana u sa ʈhonifha. Vengo: U ɖilugisela u vhaisa kana u pfisa vhułungu; u vha na mihibulo ya vhumbulu muhoyo miswaswo tshigođo kana *mockingTshigodo*: Tshi ɖivhonadza nga u sumbedza lutamo lwa u nyadza kana u sa ʈanganedza. U dinalea hu ɖivhonadzaho nga u dzhieila nzhele zwithu. u sa vhavhalela, or tshiłuhu u vha na vhusedzulusi na u hana u tenda. U timatima na u hanedza tshiñwe na tshiñwe.u tenda na u sa tenda na u hana u tenda.

Maipfi ane a ʈalusa thouni ya u tikedza:

Zwi wanala kha mañwalo a tshaka nnzhi u fana na bugupfarwa, na mañwalo a ʈhuthuwedzo na dziñwe athikili dza magazine na mañwalo a vhudavhidzani a vhatu na u ʈutuwedza ha u sumbedza thikhedzo.

- Thikhedzo: U sumbedza u tikedza na u thusa. Dzangalelo: U sumbedza u takala
- Ndavhelelo ya zwivhuya :U lavhelela zwivhuya:U vha na mbonalo i sedzeyaho
- U tenda: Ndi u sumbedza u tenda u ima na tshithu na u tikedza.

Zwikili zwa u vhala ho khetheaho zwi ʈumekana hani

Ndivho ya muñwali I mu itisa uri a shumise thouni nkene u itela u pfukisela kuvhonele kwawe kwa zwithu kha vhavhali vhawé.

- Muñwali u tou nanga ndivho ya u ንwala:
- U ɖivhadza u kombetshedza u kwengweledza u takadza/mvumvusa
- U bveledza ndivho iyi, u shumisa thouni yo teaho:fomał̄a, u fulufhedzea , u takalela
- u hanedza u pfela vhułungu
- i si ya fomał̄a :tseiso na muhoyo

- U pfukisela muhumbulo wawe kana kuvhonele kwave kwa zwithu
- (vhuiamo ha kha tshithu)
- Kuvhonele kwau (u ima na, kana u hanedzana na) kana u ḥaṭa
- Kha a ḥanganedzaho mafhungo (*audience*):
- Tshitshavha nga u angaredza tshigwada tshikenemuthu mukene

Zwithu zwine na tea u zwi vhea muhumbuloni musi ni tshi vhala nga ndila yo khetheaho:

- Ni tea u sa vhona ndivho ya tshiñwe na tshiñwe tshine na khou vhala sa ine ya khou tou ni vhudza.
- Arali ndivho i ya u kwengweledza, ni tea u sedza uri ndi sia ḥifio ḥa tshithu ḥine a khou ima naļo.
- U psesesa thouni ya muňwali zwi thusa u psesesa ḥhalutshedzo ya vhukuma, naho maipfi a muňwali a tshi nga vhonala sa a ambaho zwo fhambanaho.
- Hu na tshaka mbili dza aironi/muhoyo: aironi ya thouni na aironi ya nyimele.
- Tshigođo (*Sarcasm*) na muhoyo (*irony*) a si tshithu tshithihi.

U LINGA

Lingani tshaka nnzhi dza khungedzelo, zwibveledzwa zwa muhumbulo wańu, nga ha ḥoho nthihi u itela u vhona ndila dze luambo na zwifanyiso zwa shumiswa ngadzo. Sumbedzani kuvhonele kwa vhaňwali. Ndi nga mini vha tshi humbula nga ndila idzi?

Musi ri tshi vhala, ḥalela tshibveledzwa ri tea u ḥdziela n̄ha zwi tevhelaho:

1. Ndi nnyi o sikaho/bveledzaho tshibveledzwa? Ri zwi ḥivha nga mini?
2. Ndi zwifhio zwine muňwali a tama vhavhali vha tshi zwi ḥivha, humbula kana u zwi pfa? Ndi nga mini ri tshi humbula izwi?
3. Ndi mahumbulwa afhio ane muňwali a khou ita nga ha lutendo, zwa ndeme, na ndivho zwa muvhali? Ri zwi ḥivha hani?
4. Ndi kuvhonele kufhio kwa shango kune tshibveledzwa tsha ri ḥisela? Ndi nga mini ri tshi humbula izwi?
5. Luambo lu shuma hani u ḥuňuwedza kuhumbulele kwanga?
6. Ndi kuhumbulele kana kuvhonele kufhio ku siho? Zwi na ndeme zwingafhani u siiwa hazwo nn̄da?
7. Ndi nnyi ane a ḥo vhalesa tshibveledzwa itshi?
8. Ndi nnyi ane a ḥo vhuyeleswa kha tshibveledzwa itshi?
9. Tshibveledzwa itshi tsho bveledzelwa mini?
10. Ndi ndivho ifhio ya shango nga nn̄da ha i re kha tshibveledzwa i ḥodeaho u itela uri tshibveledzwa tshi ambe zwi pfalah?
11. Kupfesesele kwańu kwa tshibveledzwa ku ḥuňuwedza hani nga zwine na vho zwi ḥivha (*siangane*)?
12. Tshibveledzwa tshi ni ḥuňuwedza nga ndila ifhio, tsumbo, tshivhumbeo tsha tshibveledzwa tshi a ni thusa kha u vhumba ḥhalutshedzo?
13. Luambo kha tshibveledzwa lu ni vhea ngafhi sa muvhali, tsumbo, kushumiselwe kwa maambaita na maambaitwa ku ni vhe kha tshiimo tshikene?

14. Tshibveledzwa tshi ni ḥekedza kuvhonele k wa shango na zwa ndeme (values) zwifhio?
15. Ndi mahumbulwa afhio nga ha zwivhuya (*values*) na thendo ane tshibveledzwa tsha ita? •
16. Ndi kuvhonele ḫe kwo siiwaho nn̄da?
17. Tshibveledzwa tshi takadza vhafhio?
18. Vhagudi vha nga ḥewa tshibveledzwa tsho qisendekaho kha tshibveledzwa tsho qisendekaho kha thoho nkene ni dovhe ni fhindule kha mbudziso dzi tevhelaho:
19. Thoho iyi yo ḥwalelwa mini?
20. Thoho iyi yo ḥwalelwa mini?
21. Ndi n̄dila dziħwe dzifhio dza u ḥwala dzo shumiswaho?
22. Ndi nnyi ane a khou ḥwala, a tshi ḥwalela nnyi?
23. Thoho ndi ifhio?
24. U sedza tshibveledzwa sa tsho fhelelaho
25. Muħwali u khou ḥodou swikelela zwifhio?
26. O swikelela izwo hani a tshi khou shumisa:
 - Luambo
 - Kunangele kwa maipfi
 - Kushumisele kwa thouni
 - Kushumisele kwa tshikhala
 - Kushumisele kwa ndongazwiga
 - Kushumisele kwa zwa tsivhudzo na lusevhenzi (*visual cues and clues*)
27. Ḫwalelani muħwali/muambi ni tshi khou tikedza kuvhonele kwa muħwali/muambi.
28. Ḫwalelani muħwali/muambi ni tshi khou hanedzana na kuvhonele kwa muħwali/muambi.
29. Inthaviyuwanu muħwali kana muħwali wa mafhungo a media u itela u wana uri ndi nga mini o ḥwala tshibveledzwa itsho.

NDIMA YA 7. NDILA DZO FHAMBANAHO DZA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

Thodea dza TPKL:

- U shumisa redzhisiżara yo teaho: fomaħla, i si ya fomaħla, tsumbo, u shumisa tshitaila tshi si tsha vhukuma/khaseledzo na muthu wa u thoma kha vhurifhi ha tshishaka, fomaħla kha vhurifhi ha fomaħla.
- U shumisa luambo lwa fomaħla na lu si lwa fomaħla (luambo lwa tshiṭaraṭani/khożokhwializimu, dzhagoni) nga n̄dila yo teaho.
- Musi vhagudi vha tshi khou sedzulusa, u dzudzanya na u vhalulula vha tea u laṭa kule maipfi a dovhoholwaho, a si na mushumo, luambo lwa tshiṭaraṭani, na luambo lwa maṭambra, na u dovha na sengulusa tshitaila na redzhisiżara zwa magudisva

NYITO YA 14

DZA U KARUSA DZANGALELO

Mugudisi a nga ḥalutshedza uri roħe ri amba u fhambana kha nyimele dzo fhambanaho. N̄dila hedzi dzo fhambanaho dza u amba dzi vhidzwa u pfi redzhisiżara dza luambo. Redzhisiżara iñwe na iñwe ya fomala na i si ya fomala.

Mugudisi u do ḥuġi u tħażżejha redzhisiżara dza luambo nga mbudziso dzi tevhelaho:

- i. “Ni amba nga n̄dila i fanaho arali ni hayani na musi ni fhano kiłasini naa?
- ii. “Ni amba nga n̄dila i fanaho ni na khonani dzañu na musi ni na khonani dza vhatu vhahulwane naa?

- iii. "Ni amba nga ndila yo fhambanaho musi ni tshi amba na Mugudisi kana dokotela waṇu ni tshi zwi vhambedza na u amba kha lūingo na khonani yaṇu?

NYITO YA 15

Kha zwigwada itani nyambedzano ya u sumbedza uri ni nga shumisa redzhisitara i si ya fomala kana ya fomala musi ni tshi amba na vhathu vha re afho phasi. Avho vhathu ni ḋo vha lumelisa hani? Nekanani mihumbulo yaṇu na vhaṇwe vhagudiswa vhoṭhe kiłasini.

- i) Ṭhama yaṇu ya tsini tsini
- ii) Vhabebi vhaṇu
- iii) Ṭhoho ya tshikolo tsha haṇu
- iv) Nwana mułuku o xelaho
- v) Makhulu waṇu
- vi) Muthu muhulwane ane ni si mu ḋivhe

NYITO YA 16

Kha zwigwada itani nyambedzano nga ha uri ni ḋo amba hani kha nyimela dzi tevhelaho, ni ḋo amba mini? Nekanani mihumbulo yaṇu na vhaṇwe vhagudiswa vhoṭhe kiłasini.

- i. Duvha ḥe na bva na khonani yaṇu.
- ii. Zwiliwa zwa tshilalelo zwi ni ḥanganyaho na mirado ya muṭa wa hanu woṭhe.
- iii. U dalelwa ha tshipentshala nga mueni wa ndeme

Itani nyambedzano nga ha dziṇwe ndila dzine dza nga fhambanya dziredzhisitara, na nga ndila ine dza ṭutuwedza luambo lwashu ngaho. Lavhelesani mutevhe wa maipfi kha thebulu ire afha phasi hu vhudziswe vhagudi uri vha sumbedze uri ndi lini, na vhonnyi nahone kha nyimele ḋe hune vha ḋo shumisa maipfi ayo.

Ipfi	Nyimele (NGAFHI)	Ndivho (NDI NGANI)	Vhaṭaleli (NA VHONNYI)
Musadzi			
Mufumakadzi			
Musidzana			
Mukalaha			
Muṭhannga			
Gombagomba			

Phambano kha luambo i bvelela musi hu tshi vha na u shanduka huṭuku zwi tshi ya nga ḋivhaipfi, tshivhumbeo na/kana mabulele ane a itwa kha tshipitshi; **Tsumbo**: dza phambano kha luambo ndi: dailelekithi/nyambo tavhi, redzhisitara, sileṇe, kholokhwializimu, tshitaili.

7.1 NYAMBO TAVHI/ DAILEKITHI

Daīlekiti – lushaka lwa luambo lwo sikwaho/vhumbwaho nga tshitshavha tshnkene tsha vhatu; lwo fhambana zwi khagala na zwivhumbeo zwiñwe zwa luambo luthihi nalwo zwi tshi itiswa nga maipfi, zwivhumbeo na/kana mubulo wa maipfi.

Daīlekiti ndi u fhamana huñwe na huñwe ha luambo lwa muvhundu, lwa matshilisano na lwa murafho. Phambano dza luambo dzi badekanyaho na daīlekiti dzi nga itea kha vhuimo vhuñwe na vhuñwe ha luambo, ngauralo hu nga katela mubulo wa maipfi, phambano ya kushumisele kwa girama, simantiki, na luambo.

7.1. Daīlekiti i nga khethekanywa nga tshaka dza 3.

- Daīlekiti ya muvhundu/kusi (Regional/geographical dialects):** phambano ya luambo lu ambiwaho kha vhupo ha muvhundu/kusi kwonokwo.
- Daīlekiti ya tshifhinga (Temporal dialects):** phambano ya luambo lu shumiswaho kha tshifhinga tshikene tsha ñivhazwakale ya nyaluwo yalwo.
- Daīlekiti ya matshilisano/soshiolekiti:** phambano ya luambo lu shumiswaho nga vhatu vha wanalaho kha kiñasi nkene ya matshilisano.

Theme daīlekiti ya matshilisano ji shumiswa kha u ñalusa phambano kha kuambele/zwipitshi ku badekanyaho na kiñasi kana zwigwada zwo fhambanaho zwa matshilisano.

Musi daīlekiti ya muvhundu yo ñisendeka nga muvhundu/kusi, daīlekiti ya matshilisano i thoma ngomu zwitshavhani zwa matshilisano nahone i na vhushaka na zwithu zwo fhambanaho.

Daīlekiti ya matshilisano i nga dovha ya khethekanywa zwi tshi itiswa nga mbeu, vhukale, tshigwada tsha murafho, vhurereli, na kiñasi.

Idiolekiti (*Idiolects*): phambano ya luambo lu shumiswaho nga muthu ene muñe, lu tshi fhambana na lwa vhañwe zwi tshi itiswa nga mubulo, girama na ñivhaipfi.

Luambo lwo tendeliwaho (*The standard language*) lu nga vha lu shumiseswaho nga vhatu vhanzhi, lu dzhiiwaho lu lwa khwiñe kha vhudavhidzani ha zwa matshilisano. Ndi luambo lune lwa shumiswa nga zwiimiswa zwa muvhuso, zwa vhulamukanyi, nga media nnzhi, na kha zwiimiswa zwa pfunzo.

7.2 REDZHISITARA NDI MINI?

NDI MATSHELONI VHO PHURESIDENNDE. RI KHOU TAKALELA MADALO AVHO.

NI SO NGO VHIDZA MUGUDISI WANU THIZA NI SO NGO VHIDZA MUBEBI WANU KANA MUTHU MUHULWANE KHA INWI SA “HEE VHONE.”

Ridzhisiṭa ndi mini?

- Roṭhe ri amba nga ndila dzo fhambanaho kha nyimele dzo fhambanaho. Ridzhisiṭa ya A ndi u fhambana ha kushumisele kwa luambo lu shumiswaho kha ndivho nkene kana fhethuvhupo hukene. Musi ri tshi amba kana ri tshi ḥwala ri tou nanga ndila ine ra tama luambo lune ra lu shumisa lu tshi vha fomaṭa ngayo.
- Ridzhisiṭa ndi kushumisele kwa maipfi, tshitaila, girama, na thouni zwo fhambanaho kha nyimele dzo fhambanaho (tsumbo, maṇwalo a tshiofisi a ḥwalwa nga ridzhisiṭa ya fomaṭa ngeno marifhi a vhukonani a tshi ḥwalwa nga ridzhisiṭa i si ya fomaṭa)
- Roṭhe ri amba u fhambana kha nyimele dzo fhambanaho
- Phambano luamboni i bvisela khagala
 - Nyimele nkene (NYIMELE)
 - ndivho dza vhudavhidzani (NDIVHO)
 - vhushaka vhukati ha vhaambi (VHA ṬANGANEDZAH MAFHUNGO)

Zwi ṭuṭuwedzaho kunangele kwa ridzhisiṭa ndi zwifhio?

U nangwa ha ridzhisiṭa yo teaho hu itiswa nga zwithu/zwiitisi zwiraru: odienti, ndivho na nyimele.

- Musi a tshi khou amba fhethu ha fomaṭa muambi wa Tshivenda u shumisa girama ya fomaṭa.
- Redzhisiṭara ndi u fhambana ha luambo hu shumiselwaho ndivho nkene kana kha nyimele ya matshilisano nkene. Musi ri tshi amba kana u ḥwala ri tou nanga uri ri tama luambo lune ra lu shumisa lu tshi vha fomaṭa u swika ngafhi. U nanga uhu hu vhidzwa uri ndi redzhisiṭara ine ra i shumisa. Kunangele kwa redzhisiṭara yo teaho ku bva kha zwiitisi zwiraru: vha ṭanedzaho mafhuno (*audience*) vhashu, ndivho, na nyimele. Zwithu izwi zwi langa uri ri nga shumisa luambo lwa fomaṭa kana lu si lwa fomaṭa. Dokotela a nga shumisa matheme a thekhiniki musi a tshi khou amba na maṇwe madokotela, hone a tshi nga shumisa luambo lwo ḡoweleaho musi a tshi khou amba na vhalwadze vhawé. Musi a tshi amba nga ha muṇo rakhemisi a nga shumisa ipfi "NaCl" a tshi ḥwala, hone a tshi nga shumisa ipfi muṇo kha ḥwana wa khireshe. Kuambele (The addresses) ku shumiswaho phalamenndeni ndi redzhisiṭara ya fomaṭa; nyambedzano vhukati ha dzikhonani ndi ya ridhisiṭara I si ya fomaṭa.
- Redzhisiṭara – kushumisele kwa maipfi, tshitaila, girama, pitshi, na thouni u itela nyimele dzo fhambanaho (tsumbo, maṇwalo a fomaṭa a ḥwalwa nga redzhisiṭara ya fomaṭa ngeno marifhi a vhukonani a tshi ḥwalwa nga redzhisiṭara isi ya fomaṭa)
- Tsumbo kheyi ya nyimele zwadzo dzine dza nga kha ḡi shumiswa kha redzhisiṭara dza fomaṭa na dzi si dza fomaṭa:
U shumiswa ha maipfi ane a sumbedza ḫthonifho hu bviselwaho khagala nga u shumisa thangi, midzi na masala a vhathu ndi tsumbo ya redzhisiṭara kha dzihwe nyambo dza Afrika. Redzhisiṭara i nga vha i ḫthonifhaho, tsumbo, u shumisa 'vhone' (lisala ḥa vhunzhi u sumbedza ḫthonifho) kha luambo lwa Tshivenda.

	I SI YA FOMAŁA	YA FOMAŁA
ODIENTSI	U bva kha vhahulwane zwi tshi ya kha vhałuku	U bva kha vhałuku zwi tshi ya kha vhahulwane, vhahulwane kha vhałuku
	U bva kha mutholi zwi tshi ya kha mutholiwa	U bva kha mutholiwa zwi tshi ya kha mutholi
	Vhukati ha dzikhonani na muła	
NDIVHO	U dzinza kana u ńea mafhongo.	U ńea mafhongo
	U fhała vhushaka ha tsini	U khwałthisa vhushaka ha fomałla.
	U tułuwedza	U tułuwedza
NYIMELE	Kha vhudavhidzani ha vhathe	Kha vhudavhidzani ha bindu/ marifhi
	KHA DZIDAYARI	Kha dziripoto
	Kha u haseledza hu si na a ndivho.	Thambo, mańwalo a milayo, zwipitshi tsha fomałla, mabulwa nga vhahałuli, Mańwalo a vhurereli
		Inthaviyu ya mushumo

7.3. REDZHISITARA I SI YA FOMAŁA: LUAMBO LWA KHOŁOKHWIAŁA NA LWA TSHITARATANI (SLANG)

Luambo lwa khołokhwiała ndi luambo lu welaho kha khaseledzo zwayo kana yo doweleaho. Ulu ndi luambo lu si lwa fomałla ngeno lu tshi ḋi dzhiwiwa sa luambotavhi lwo tendelwaho u shumiswa. Vhathu vha nga shumisa luambo lwa khołokhwiała kha zwikhala zwinzhi zwa gurannda, kha miłangano ya vhubindudzi i si ya fomałla, kana musi vha tshi amba na khonani dzavho kana vhashumisani navho. Ndi luambo lu shumiswaho kha nyimele dza u ǵigęda, luambo lune ra lu shumisa musi ri madakaloni nahone mimuya yashu i si na zwi i dodongaho, musi ri tshi buła zwiphiri zwashu na zwi itisaho uri ri si dzudzanyee, u davhidzana nga ndila i leluwaho, i livhaho nahone i re khagala nga heneffo hune ra kona ngaho.

Tshaka a dzi iti khethekanyo ya nyambo/nyambotavhi nga ndila i fanaho, **Tsumbo:** hu na maipfi a nyambo dza tshiṭarałani (*slang*) małku kha nyambo dza Vharema.

7.3.1. Tsumbo dza maipfi a khołokhwiała na mafurase.

Luambo	Tsumbo
English	Hi, okay, yeah, uh, boring, the pants off, fat cats, hanging around, picking on, picking up, don't hold your breath, make no mistake, I rest my case, you guys rock, wanna go home, what's up, daddy, chap
Xitsonga	Ku dyisa munhu hi tiphayiphi (xitsonga)

	ximatsatsa, xiheyihesi, wa borha wena, u ndzi vonela ebodlheleni, ku tidyisa mahele, ku dirayivha/paka nyama, ndzi shapu (sharp), ta vuya N'ta ku napa(i will hit you)
IsiZulu	Ukudlisa umuntu ngamaphayiphi Ungijwayela kabi, uyaphapha Intoyami (referring to your girl friend)
Sesotho	di a bowa, o e jesa mafele, motho wa me/ka
Siswati	Timfotami (<i>my woman</i>)
Tshivenda	Ikwe, dzi a vhuya, muthu wanga, dinga langa,

7.3.2.LUAMBO LWA TSHITARATANI (SLANG)

Slang – luambo lu si lwa fomała lu shumiswaho nga tshigwada tsha vhathu, u fana na vhaswa , vha shumisaho matheme a fanaho na ‘cool’ na ‘awesome’; phambano vhukati ha luambo lwa khołokhwiała na luambo lwa tshiṭaraṭani (*slang*) ndi ya uri luambo lwa tshiṭaraṭani a lu athu u ḥanganedziwa kha khaseledzo ya vhulenda kana ya fomała, ngeno khołokhwializimu yo tendelwa

Luambo lwa tshiṭaraṭani (*Slang*) lu dovha hafhu lwa si vhambedzwe na luambo lwa khołokhwiała kha u vha fomała nahone lu sa humisi maipfi na kuambele ku sa tendiwi kha luambo lwo tendelwaho. Kanzhi luambo lwa tshiṭaraṭani (*slang*) lu shumiswa nga mirađo ya zwiñwe zwigwada zwiñku, sa vhaswa/thanga dza murole, kana mirađo ya zwiñwe zwigwada zwa mirafho kana phurofesheni. Dziñwe nyambo dza tshiṭaraṭani (*slang*) dzi na vhuveru khadzo.

- Zwakala (Luambo lwa tshitsotsi lu ambaho u ḫa)
- Jampas (nga madekwana)
- Grand (tshigidi tsha rannda)
- Bucks (rannda)
- Kilipa (ḫana ḫa dzirannda
- Zaka (tshelede)

Tsumbo dza zwibveledzwa zwine zwa nga shumiswa kha u thusa u sumbedza luambo lwa khołokhwiała na lwa tshiṭaraṭani (*slang*)

- Miswaswo
- Zwipitshi zwi si zwa fomała
- Kha khaseledzo zwadzo
- Khathuni
- Midai

7.4.DZHAGONI (JARGON)

Dzhagoni – matheme kana kuambele kwo khetheaho ku shumiswaho kha zwa mabindu kana phurofesheni kana nga tshigwada tshiñwe na tshiñwe tsho khetheaho (tsumbo, vhashumisi vha khomphiyutha vha nga amba nga ha ‘CPU’, ‘RAM’, na zwiñwevhho); musi dzhagoni i tshi shumiswa kha u dzumba mafhungo vhathetshelesi/vhavhali uri vha si dzhenelele kha nyamedzano zwi a vhavha kana zwi a khukhulisa

Tsumbo:

Dzhagoni ndi maipfi o khetheaho ane a shumiswa na u pfectesewa nga vhatu vhane vha vha vhomakone kana vhane vha dzhenelela kha zwigwada zwo fhambanaho. "LOVE" sa zwine la shumisiswa zwone nga vhatambi vha thenisi; li amba (bvelani phanda, zwo naka) Ndi humbula uri ni khou dinwa nga haiphathensheni (KUAMBELE KWA MADOKOTELA)

MBONALO DZA DZHAGONI

Maipfi malapfu nahone a kanganyisaho

TSUMBO DZA DZHAGONI (MAIPFI NA MAFURASE)

Tshigwada	Dzhagoni	Thalutshedzo
Vhoramabindu	U shumisea	U ita mushumo, U ita uri hu shumiwe
	Tshaya-thidza (Proactive)	U tshaya-thidza u ita nyito nahone nga ndila yo teaho. Theme ili li dzulela u shumiswa.
	Vhugudi (Learnings)	Zwithu zwe zwa gudwa.
	Tshumiswa (Functionality)	Zwi amba mishumo kana mbonalo ya tshibveledzwa.

Zwo topolwa kha Skwirk

7.5. Luambo, maanda na redzhisitara

- Musi maanda a tshi lingana na kuvhidzanele ku tea u lingana: Arali muthu a ni vhidza nga dzina laju, na inwi ni ite ngauralo; hone arali nda shumisa thaitili na dzina zwi do di ralo na kha inwi.
- Hune maanda a si lingane kuvhidzele kune kwa do shumiswa ku nga si fane: Ni nga vhidza dokotela wa nu Dk. Tshikovhi, hone ene u do ni vhidza Zwonaka.
- Musi vhu tumanu vhu ha tshifhinga tshothe ri anzela u shumisa madzina a miswaswo (nicknames): Bra Rich, Hlamzo
- Musi vhu tumanu vhu si ha tshifhinga tshothe, a ri vhuyi ra vha na kuvhidzele kune ra ku shumisa (tsumbo, Mabalane poswoni kana u la wa poswoni).
- Musi hu na u didzenisa ha vhukonani huhulwane mushumoni, thukhufhadzo ya madzina kana maitele a u pfufhifhadza matheme hu u sumbedza lufuno a a shumiswa: Taki, Livhu, Vhangi, Rosy, Hansie, daddy
- Musi u didzenisa ha vhukonani hu fhasi, ri shumisa madzina a foma la, "o rinwaho": Takalani, Vhangani.

7.6. Zwitaela (Styles)

- Tshitaela ndi ipfi line la sumba phambano ya luambo ine ya khethekanywa yo disendeka kha nzulele ya tshipitshi kana u amba nga tshitaela tsha fomala kana tshi si tsha fomala. Ri a kona u amba nga maanda nga ndila ya foma la kana i si ya foma la; kunangele kwa tshitaela ku

langulwa nga nyimele. Nyimele dza vhūtambo kanzhi dzi shumisa tshipitshi tsha fomała. U haseledza hu songo lugiselwaho hu vha hu si fomała; na u haseledza ha dzikhonani kha zwithu zwi si na mushumo zwi nga ḥaṇisa u sa vha fomała. Ri nga lingedza u sumbedza kunangele kwa vhimo ha vhufomała nga zwiitisi zwo vhalaho:

- Lushaka lwa mushumo.
- Matshilisano o fhambanaho, miñwaha, na dziñwe phambano dzi re hone vhukati ha vhashelamulenzhe.
- Mushumo mukene wo dzenwaho khawo,).
- Tshitaila – maitele o khetheaho ane ngao muñwali a dzudzanya ngao maipfi u itela u swikelela zwithu zwnkene. Tshitaila nga pfanelo tshi ḥanganya muhumbulo u bviselwaho khagala na vhuñe ha muñwali. Nzudzanyo iyi i katela kunangele kwa muthu ene muñe kwa maipfi khathihi vhulapfu ha mafhungo na tshivhumbeo tshao, thouni, na kushumisele kwa muhoyo/ironi.

NDIMA YA 8. VHUSHAKA VHUKATI HA LUAMBO NA MVELELE

Thodea dza TPKL: Sumbedzani u pfectesa vhushaka vhukati ha luambo na mvelele nga u sumbedza thonifho kha maitele/milayo ya mvelele

8.1. Mvelele ndi mini?

- U ḥanganelana lutendoni, kha zwivhuya na maime ngomu tshigwadani: lutendo, mikhwa, zwine vha ita, na vhudifari ha matshilisano ha lushaka kana vhathu vhakene.
- Maime, vhudipfi, zwivhuya/vhundeme, na vhudifari zwi ḥalulaho na u vhumba tshitshavha nga u angaredza kana tshigwada tshiñwe na tshiñwe tsha matshilisano kha mvelele.
- Ndi ḥhanganyelo ya mihibulo, thendo, zwivhuya, na ndivho zwi vhumbaho mutheo wa nyito dza zwa matshilisano.
- ḥhanganyelo ya nyito na mihibulo zwo fhambanaho zwa tshigwada tsha vhathu vha re na maitele mathihi, zwine zwa pfukiselwa na u khwathisedzwa nga mirađo ya tshigwada, **Tsumbo: Mvelele ya vhavenda**.
- Vhutevheli ha zwa vhutsila na matshilisano, kuambele, na mithetshelo zwi dzhielwaho n̄tha nga tshigwada kana kiłasi, sa kha vhutsila, mikhwa, kuambarele. U ḥalifa na u khwinifhadza zwi bvelelaho kha honohu vhutevheli.
- Mvelele a yo ngo ima fhethu huthihi; i shanduka zwi tshi tevhedza tshifhinga.

8.1.1. Ndi vhushaka vhufhio vhu re hone vhukati ha luambo na mvelele

- Luambo lu shumiswa nga tshitshavha tsha tshipitshi tshine tsha vha na vhushaka ha tsini na mvelele ya tshitshavha tshenetsho. Mvelele ya tshitshavha i vhumbwa nga izwo zwine muthu a zwi ḫivha na u tenda khazwo u itela uri a shume nga ndila i ḥanganedzeaho nga mirađo ya tshitshavha tshawe, nahone a tshi ita ngauralo kha mushumo muñwe na muñwe tenda zwa vha zwi ḥanganedzwaho tshitshavhani.
- Luambo luñwe na luñwe ndi tshipida tsha mvelele, nahone lu shumela na u bvisela khagala thodea dza mvelele.
- Luambo na mvelele zwo farekanesa lune u nga si pfectesa na u takalela tshiñwe u si na ndivho ya tshiñwe.
- Mirađo ya mvelele dzo fhambanaho i na kuvhonele kwa shango kwo fhambanaho nga kha kushumisele kukene kwa luambo (fureme dza luambo).
- Zwivhuya zwa mvelele zwi bviselwa khagala ngamaanda nga luambo, tsumbo, mirero
- U bvisela khagala ndila dza u vha shangoni
- U tsivhudza siani ḥa kuhumbulele na nyito, tsumbo, "A farwa kañwe matsetse musalela u do fara mađula."
- U ḥea pfunzo.

8.1.2. Magudiswa na nyimele zwa u guda vhushaka vhukati ha luambo na mvelele

Ri tea u sedza kha kushumisele kwa maipfi: matheme/đivhaipfi, mirero, zwilaila na matatathino, Vhulenda na mvelele, ndumeliso na u dzhiela n̄tha zwiwo, vhutendatenda, maidioma Vhathu vha mvelele dzo fhambanaho vha fhambana vha bvisela khagala hani kuvhonele kwavho kwa shango nga u shumisa/đivhaipfi, mirero, zwilaila na matatathino, vhulenda na mvelele, ndumeliso na u dzhiela n̄tha, tshenzhemo, na zwi tamiwaho/ndivho. Luambo lu bvisela hani khagala kuvhonele kwa shango kwa vhathu?

U funza na u linga

NYITO 17

Nyito dza u karusa dzangalelo

- I. Ni na khonani yaṇu kana ni tshigwadani tshiṭuku, humbulani nga ha ipfi ‘tshisevho’.
- II. Sedzani kha zwe khonani yaṇu kana murađo wa tshigwada a zwi dzhenisa kha mutevhe. Zwi a fana na zwaṇu? Arali zwi so ngo ralo, ndi nga mini?
- III. Ndi nga mini no dzhenisa maipfi oṭhe kha mutevhe waṇu? Sedzani zwe khonani yaṇu kana murađo wa tshigwada a ḥwala.
- IV. Khontseputhi tshisevho i a wanala kha Afrikaans kana English kana dziṇwe nyambo? Arali zwo ralo ri vhudzeni uri tshi vhidzwa u pfi mini. Arali zwi so ngo ralo ndi nga mini?
- V. Ndi zwifhio zwine ra tea u zwi humbula musi ri tshi pindulela u bva kha luambo u ya kha luṇwe? Zwo lingana u tou humbula nga ha ipfi fhedzi?
- VI. 6. Ni na khonani yaṇu kana ni tshigwadani tshiṭuku humbulani nga ha maipfi a tevhelaho: Ni humbula uri maipfi ayo a pindulelwa kha lua,mbo Iwaṇu a nga amba zwithihi na zwine a zwi amba? A nga fhambana hani kha mvelele dziṇwe? **Tsumbo:** Afrikaans na English

Dignity = tshirunzi in Tshivenda

Uncle (maternal) = malume in Tshivenda

Uncle (parternal) = khotsimunene in Tshivenda, papantsongo (Xitsonga)

Aun t(maternal) = mmame in Tshivenda, mhantsongo, mangwani in Xitsonga

Aunt (parternal) = hahani, makhadzi.

VII Humbulani nga ha mirero kha luambo Iwaṇu. Musi ni tshi lingedza u isa mirero ya luṇwe luambo kha luṇwe ni nga wana uri l a xedza ṫhalutshedzo ngauri i bvisela khagala thendo na kuvhonele kwa shango kwa mvelele dza vhathu. Kha ri sedze kha murero wa Xitsonga “U nga tlhuvutsi dzovo n’wana a nga se velekiwa =(do not prepare a baby sling before a baby is born)

- Ni vhona u nga murero uyu wo ḫa hani? Murero uyu u amba mini nga ha mvelele ya Vatsonga?
- Ni humbula uri nyambo dziṇwe dzi na kuambele uku?
- Ni nga lingedza u isa murero uyu wa Xitsonga kha English, Afrikaans kana kha luṇwe luambo Iwa Tshirema? Ni tea u humbula zwifhio ni sa athu u lingedza u ita izwo?
- Murero uyu u amba uri vhūtambo ha (*baby shower*) ‘lutshetshe lu sa athu u bebwa’ ndi muila kha Xitsonga ngauri vhu khou itwa ḥwana a sa athu u bebwa.
- Ndi kuvhonele kwa shango kwa shango kwa mvelele ifhio ku bviselwaho khagala kha ‘baby shower’?

8.1.3. Tsumbo dza zwiṇwe zwa zwiteṇwa zwa matshilisano na zwa luambo zwi sumbedzaho vhushaka vhukati ha luambo na mvelele

Mvelele na ḫivhaipfi

Vhaṇwe vhoradzinyambo vha tenda uri kuhumbulele kwa shango nga ha mvelele ku vhumbiwa na u bvedezwa nga luambo Iwa vhathu vha henefho. Tsumbo: Vha Eskimo vha na maipfi manzhi a no amba gambogo.

Eskimo--- maipfi mararu a no amba gambogo (*falling snow, fallen snow, snow packed into ice*)

English--- ipfi ḫithihi (*snow*)

Xitsonga – ipfi ḫithihi ḫi no amba gamboko – gamboko

Lobola – Xitsonga – lovola, Tshivenda – Lovholā/Dzekiso

Afrikaans/English a hu na ipfi ḫi no amba lobola ndi ngani?

Kha ri sedze kha maipfi a tevhelaho ri dovhe ri humbule uri a fhaṭa na u bvisela khagala kuvhonele kwa shango hani kwa Vhavenda

domba, ndaa! mavu, aa!

Mvelele na Zwiilaila

- Zwiilaila ndi zwithu zwine vhathu vha si ambe nga hazwo: U sa tevhedza milayo I kondaho zwi nga swikisa kha u ḥungufhadzwa kana u shoniswa phanda ha nnyi na nnyi.
- Maipfi a zwiilaila ndi tsumbo yavhuđi ya mikhwa kha vhupo ha havho na sisteme ya vhutendatenda.
- Maipfi na ḥoho dza zwiilaila: a nga vha maipfi ane a shumiswa kha medzhiki kana maipfi ane a ḥutshelana na tshanđa tsha monde, vhudzekani na ogeni dza mbebo, sisiteme ya muhuro, zwithu zwa vhurereli.
- Tshiňwe tshifhinga vhathu vha ḥutshela milayo ine ya tshimbilelana na zwiilaila nga mulandu wa mbuno dzi tevhelaho:
 - U dikukumusa.
 - U sumbedza u sa zwi funa
 - U vha muñhaseli kana u ḥokonya
 - U dzhiela fhasi vhathu vhahulwane
 - U sumbedza mbofholowo.nz

Mvelele na kushumisele kwa matatathino/ndedudzo

- Mafhungo ane vhathu vha khou amba nga hao a kha di tevhela ndila?
- Matatathino a a ri tendela u amba nga ha zwithu zwi vhavhao kana u fhungudza vhułtungu, tsumbo mafhungo nga ha u fa kana lufu, vhugevhenga, u shaya mishumo, vhushai, vhuholefhali.
- Ndi nga mini vhathu vha tshi shumisa matatathino?
- Neani tsumbo ya ḥitatathino kha thambo ya vhułtambo ha u pembelela lutshetshe lu sa athu u bebiwaho
- Neani dziñwe tsumbo dza matatathino a yelanaho na u beba kha luambo lwañu
- Arali no vha ni dokotela no vha ni tshi do shumisa ḥitatathino ilo? Tikedzani phindulo yanu.
- Arali no vha ni dokotela nahone no rambiwa kha vhułtambo ha u pembelela lutshetshe lu sa athu u bibiwa no vha ni tshi do shumisa ḥitatathino ilo nahone ndi nga mini ni tshi ralo?
- Ndi matatathino mañwe na zwivhumbeo zwa luambo zwifhio zwi shumiswaho kha luambo lwañu zwa bviselaho khagala mvelele yanu. Neani tsumbo dza fumi. Dovhani ni sedze redzhisiñara).

Mvelele na ḥalutshedzo dzo dzumbamaho (connotative meaning)

Thalutshedzo dzo dzumbamaho dza mañwe maipfi dzi nga fhambana zwi tshi ya nga kufhambanele kwa mvelele.

Tsumbo, u vhudzwa uri u mmbwa nga Tshivenda zwi amba muthu wa zwiito zwivhi, zwi soliseaho, zwi ḥengisaho ngeno u vha mmbwa kha Tshiswati zwi tshi amba muthu wa n̄tha/mathakheni.

U lumelisa kha mvelele dzo fhambanaho

Vhañwe vhathu vha nga amba nga ha

1. U amba nga u ḥa/zwiñwa (Ro vuwa mañ, mulomo u na ndala)
2. U amba nga mutsho (Ro vuwa ri nga pfa ngeo; ri vhona phepho)
3. U amba nga nyito

Mvelele na vhulenda khaseledzoni (kha hu sedzwe maanda na vhulenda kha khethekanyo ya 2)

Khontsephuti ya vhulenda ndi ya ndeme kha vhudavhidzani vhuñwe na vhuñwe, hone zwi hulu hulu kha vhudavhidzani kha mvelele dzo ḥanganelanaho

Vhudavhidzani na vhañwe vhu tea u dzhiela n̄tha mvelele

Milayo/maitele a vhulenda a fhambana zwi tshi ya nga mvelele.

NDIMA YA 9. LITHERETSHA YA U VTHONWA

Vhagudi vha tea u kona u ḥalutshedzela tshibveledzwa vho sedza kha zwi tevhelaho:

- Thekhiniki dza u kwengweledza: u dzhia sia, luambo lwa u fhuredzela
- Ndila dzine luambo na zwifanyiso zwa bvisela khagala na u nea tshivhumbeo ndeme na maime;; zwifanyiso na luambo zwi khethululaho nga mbeu, nga muvhala, nga vhukale, kana zwi qisendekaho nga khwaṭhisidzo ya u sedza nga iṭo ḥihihi, zwihihulu hula kha khungedzelo.
- Zwi qiswaho nga kushumisele kwa tshaka na saizi dza fonto, ḥhoho na khephusheni
- U sengulusa, u ḥalutshedza khathuni na zwipiḍa zwa khomiki (*comic strips*)
- Zwibveledzwa zwi teaho u shumiswa

Tsumbo: dza zwibveledzwa: khungedzelo, khathuni, , zwifanyiso

Nyito na u linga/milingo

U linga vhagudi:

- kuvhekanye (layout)
- ndila ine muñwali a ḥuṭula ngayo muhumbulo wa muvhali
- mushumo wa mutshimbilo (role of movement)
- mushumo wa muvhala
- thekhiniki ya u kwengweledza: luambo lwa nyanyuwo, u dzhia sia, luambo lwa u fhuredzela
- ndila ine luambo na zwifanyiso zwa bvisela khagala vhundeme na maime (khethululo nga mbeu, muvhala, vhukale, siteriothaiphi/u sedza nga iṭo ḥihihi)
- kushumisele kwa tshaka na saizi zwa fonto
- kushumisele kwa ḥhoho/khephusheni

9.1. U VHALA TSHIBVELEDZWA TSHA U VTHONWA

Tshibveledzwa tsha u vthonwa tshi shumisa ḥhanganyelo ya zwitenwa zwa u vthonwa (zwinepe zwa khamera tshifanyiso tshi si na maipfi na nyolo) na zwa u tou amba (maipfi, mufhindulano zwiteñwa zwa luambo) u wana mulaedza u tshi ya kha vhathetshelesi / vhaṭaleli.

U TSHI ḥODA U VHALA TSHIBVELEDZWA TSHA U VTHONWA

U fanela u tshi ḥalela lunzhi. Hu ḥoduluswe muhumbulo muhulwane na uri u ḥanganelana na zwine zwa khou vthonwa khathihi na zwine zwa khou ambwa/ **Tsumbo:** tshivhumbeo, nzudzano, zwiteñwa zwa muhumbulo zwi shumisa hani. Ni humbule nga ha ndivho ya tshibveledzwa nauri thekeniki hedzi dici thusedza hani u rathisela mulaedza kha vhaṭanganedzi / vhathetshelesi.

Zwiteñwa zwa kha mbonalo: tshiiimo tsha khamera, tshedza, zwiñwe zwa tshipentshela, nzudzanyo, tshifanyiso tsho ḥalesaho, ndovhololo, muvhala, fonto,nyolo na phambano kha kuvhonele.

Zwiteñwa zwa u amba tsumbo: mbudziso ya retoriki, ndovhololo, ndaela, mafhungo zwao, mufhindulano, thounu, muungo na nyimbo dza lufuno.

Ndi zwifhio zwipiḍa zwine zwa vthonalesa kha tshibveledzwa tsha u vthonwa?

Dzhielani nzhele zwine zwa ni kungedzela kha tshifanyiso nga u tou tshi lavhelesa lwa u thoma. zwi nga vha zwo vhangwa nga mivhala, vhatambi, ndila ine vha amba ngayo, na luambo lwa muvhili, fhethuvhupo, u shumiswa ha tshedza na murunzi, u hanedzana ha mihumbulo, mbambedzo ya, nyimele ya khamera, u shumiswa ha zwiga na zwipiḍa zwa tseisi.

- Tshibveledzwa tshi kwamaho vhaṭanganedzi?

- Dzhielani nzhele vhudipfi haṇu nga ha tshifanyiso ni dovhe ni gude mushumo watsho nga vhuphara.
- Sedzani mivhala, fonto na nzudzanyo
- Ngamaanda mivhala i vhonalesaho, nzudzanyo i shumiseswaho, na fonto dzo vangiwaho ndi zwone zwine zwa kunga dzangalelo.
- Thangana ya murole na u ṭuṭula dzangalelo
- Mivhala i kanganyisaho, fonto dza mutheo wo khwaṭhaho u sa tseki ndi wone une wa kunga maitele.
- Muvhala wa lutombo, mutswuku na wa musuku, fonto dzo khavhiswaho na mutheo wo khwaṭhaho ndi zwone zwine zwa kunga.
- Thanyelani zwipiḍa zwa mbonalo na uri zwi kwama hani ṭhalutshedzo ya tshibveledzwa na vhupfiwa ha muvhali.

U fana na zwibveledzwa zwo ካውልዋዎ, zwibveledzwa zwa u vhonwa zwo fhaṭwa lwa vhutsila nga vhabveledzi u vhumba ṭhalutshedzo na u kwama na u ṭuṭuwedza mulavhelesi.

. TSENGULUSO YA ZWIBVELEDZWA ZWA U VTHONWA

- Musi hu tshi senguluswa tshibveledzwa tsha u vhonwa ndi zwa ndeme / vhuthogwa u tevhedza mbudziso dzi tevhelaho:
- Ndi lushaka lufhio lwa tshibveledzwa tsha u vhonwa?
- Ndi tshibveledzwa tsha nga ha mini?
- Tshipikwa/ ndivho ya tshibveledzwa itshi ndi ifhio? Ni zwi vhone ngani?
- Tshibveledzwa itshi tsho livhiswa kha tshigwada tshifhio tsha vhaṭaleli/ vhaṭanganedzi. Ni zwi vhone hani?
- Tshibveledzwa itshi tsho vhumbwa hani?
- Ndi zwifhio zwipiḍa zwine zwa khou vhonalesa?
- Ndi vhufhio vhuṭumani vhu re hone vhukati ha mulavhelesi na tshibveledzwa?
- Vhaṭaleli vha kwamwea hani nga tshibveledzwa itshi?
- Tshibveledzwa tsha u vhonala tshi swikelela hani tshipikwa/divho tshatsho? Sa tshipida tsha vhudavhidzani tshibveledzwa itshi tshi kwama hani?

Murango wa u sengulusa zwifanyiso zwa u vhonwa

Thebulu i re afha fhasi i nea manweledzo a zwine zwa tea u dzhielwa n̄tha musi litheretsha ya u vhonwa i tshi funzwa kana u lingwa

Murango wa u sengulusa zwifanyiso zwa u vhonwa

Zwi sedzwaho (Angle)	U sedza fureme
Luambo lwa muvhili na zwine lwa sumbedza	Luambo lwa tshifhātuwo, ngafhadzo, kudzulele kana kuimele – lu nga sumbedza maime, vhudipfi kana vhuvha ha muthu o ḥaniwaho. Kha hu dzhielwe nzhele sia le muthu uyo a sedza khalo.
Nzudzanyo	Zwe zwa katelwa zwo dzeniswa hu na ndivho (hu dī nga zwe zwa siiwa nn̄da zwo siiwa hu na ndivho). Kha hu dzhielwe n̄tha zwōthe zwo dzeniswaho na zwo siiwaho nn̄da Tsumbo: fhethuvhupo, zwithu, zwiambaro nz.
Muvhala, Lushaka na Thouni	Kha zwifanyiso zwa muvhala mutswu na mutshena kha hu sedzwe kushumisele kwa phambano (<i>contrast</i>), tshedza na swiswi. Kha zwifanyiso zwa mivhala, mivhala I a shumiswa kha u sumbedza vhudipfi ya dovha ya ḥokonya phindulo. Tsumbo: Mutswuku = dzangalelo, u dinalea, zwithu zwi vhaisaho, mafulufulu, nz. mudala = mulalo, pfano kana murotho.
Phambano (Contrast)	Nzudzanyo ya zwitēwa zwi sa fani (tshedza na swiswi, zwihiwlane na zwīluku, zwa makwanda na zwi suvhelelaho) u itela u ḥavha dzangalelo, dakalo na dirama.
U dzhia tshinepe (Framing)	Kudzhielwe kwa zwinepe na kuimele kwa mudzhii kwo teaho. U vha tsini, u vha tsinisa, vhukule ho linganelaho, u vha kule, u dzhia tshinepe tsho sendamaho kana u dzhia khamera yo sedza fhasi nz.
U sia nn̄da	Ndi zwifhio zwo siiwaho nn̄da nga khole?
U pfumbudzwa, Ndila ya kuanetshele	Zwi tshi yelana na kudzhielwe kwa zwinepe na kuimele kwa mudzhii: muthu ane a khou dzhiawa tshinepe o ima lune a sedzelwa n̄tha, fhasi kana o livhana zwavhūdi na mudzhii?
Vhumo ha tshithu	Kha hu dzhielwe n̄tha uri ndi tshithu tshifhio tsho vhewaho phanda, vhukati kana murahu.
Mulayo wa tshararu	Kha hu khethekanyiwe tshifanyiso kha zwipida zwa tshararu u bva n̄tha na matungo hu dovhe hu sedzwe kha vhatu na/kana kha zwithu. Tshithu tsha vhuraru

	u bva n̄tha kanzhi tshi vha tsho maandafhadzwa ngeno tsha vhuraru u bva fhasi tshi tshi vha tsho gogovhadzwa.
Ndonde (Salience)	Tshipida tshine māo ānu a thoma u kungwa ngatsho kha tshifanyiso tsha u vhonwa. Muvhala, tshifanyiso na kudzulele zwi langa zwine tshifanyiso tsha ndonde tsha vha zwone.
Tshiga (Symbolism)	Kushumisele kwa zwifanyiso zwa muhumbulo u imelela mihumbulo (kanzhi i kondaho) minzhi.
Ndangavhonwa (Vectors)	Mutalo une māo ashu a dzhia musi ri tshi sedza kha tshifanyiso. Vha dzhii vha zwinepe kanzhi vha langa mihumbulo yashu ya u vhala kha ndangavhonwa. Tsumbo: Musi zwītanwa zwōthe zwo lapfa, navha, nahone zwo q̄imisa māo ashu a do tevhela ndangavhonwa tswititi i livhisaho mat̄hakhaeni a fureme. Izwi zwi do itisa uri tshi vhonwaho tshi nge tshi na maanda kana a tshi fhenyei (<i>inflexible</i>).

9.2. VHUDAVHIDZANI VHU SA SHUMISIH2O MAIPFI

NYITO 18

Nyito dza u karusa dzangalelo

- Ni shumisa thekhisi kana jifuthi musi ni tshi ya tshikoloni?
- Ndi ngafhadzo ifhio ine na i shumisa musi ni tshi imisa jifuthi?
- Mvelele yānu i a ni tūtuwedza uri ni shumise luambo lwa māo musi ni tshi amba na vhahulwane kha inwi musi ni tshi davhidzana navho? Arali zwi so ngo ralo ni vhonu u nga vhatu vha dzhia u nga a ni takaleli u davhidzana?
- Sedzani kha tshaka nnzhi dza khathuni ni dovhe ni sumbedze ngafhadzo na luambo lwa muvhili na zwi diswaho ngazwo kha vhudavhidzani ha zwa matshilisano.

Thalutshedzo ya vhudavhidzani vhu sa shumisiho maipfi

Vhudavhidzani vhu sa shumisiho maipfi vhu a kondā vhukuma ngeno tshi tshipida tsha ndeme tsha zwikili zwa vhudavhidzani. Nangwe zwo ralo, vhatu a vha elekanyi na luthihi maitele a luambo lu sa shumisiho maipfi lune vha lu shumisa.

U dzhieha nzhele ha u thoma ha zwītarathedzhi zwa vhudavhidzani ha luambo lu sa shumisiho maipfi, nthani ha zwōthe zwo ambiwaho, zwi nga thusa kha u khwīnisa vhudavhidzani na vhañwe. Ndi vho ya ngafhadzo idzi i nga shumiswa kha u tūtuwedza vhatu u amba nga zwi vha dinaho nahone zwi nga isa kha u pfectesana ha vhōthe hunzhi – zwine zwa vha tshipikwa tsha vhudavhidzani.

Vhudavhidzani ha matshilisani a vhu kwami fhedzi thalutshedzo dzi re khagala dza maipfi, mafhungo kana mulaedza u no khou pfukisiwa; hone vhu dovha ha dzenisa na thalutshedzo dzo dzumbamaho,

hu nga vha nga khole kana hu si nga khole, dzi bviselwaho khagala nga maitele a si a u tou shumisa maipfi.

Vhudavhidzani vhu sa shumisiho maipfi vhu katela, luambo lwa muvhili, thouni na pitshi ya ipfi, ngafhadzo dzi sumbedzwaho nga kha luambo lwa muvhili (*kinesics*) na tshikhala tsha muvhili vhukati ha vhudavhidzani (*proxemics*). Izwi zwiga zwa luambo lu sa shumisi maipfi zwi nga ɳea phindulo na mafhuno mañwe khathihi na ḥalutshedzo kha zweṭhe zwi yelanaho na mafhuno a vhudavhidzani o ambiwaho.

Milaedza ya u sa amba nga maipfi i tendela vhathu :

- U khwaṭhisēza kana u shandukisa zwe ambiwaho nga maipfi. **Tsumbo:** vhathu vha nga tenda nga ḥoho vha tshi khou ri “Ee” hu u ombedzela uri vha khou tendelanana na muñwe muthu, fhedzi ha ngafhadzo ya shaḍa na vhudīnyanyuli ha u ṭungufhala musi vha tshi ri “ndi hone” zwi nga amba uri a zwe ngo dzula zwavhuḍi na luthihi!
- U fhirisa mafhuno nga ha vhuimo ha nyanyuwo yavho.
- U ḥalutshedza kana u khwaṭhisēza vhushaka vhukati ha vhathu.
- U ɳea vhupfiwa kha muñwe muthu.
- U laula u elela ha nyambedzano, **Tsumbo:** nga u sumbedza ngafhadzo vhañwe vhathu uri vho fhedza u amba kana vha khou tama u amba zwiñwe.
- **9.4.3 Mbonalo dza vhudavhidzani vhu sa shumisiho maipfi**
- Nyambedzano ya u sa amba yo katela, u sudzuluwa ha tshanda na ḥito, maimele na u amba nga zwiga zwine zwa tea u ḥalutshedza zwe livhana na u amba (nyambedzano ya u amba)
- Tshaka dza vhudavhidzani ha matshilisano hune ha si sumbedzwe nga u tou amba hu vhidzwa u pfi vhudavhidzani ha u sa amba. Hezwi zwi katela:
 - Mitshimbilo ya muvhili (*Kinesics*)
 - Kuimele
 - U ṭanganya maṭo
 - Luambo lwa phara
 - Vhushaka ha tsinisa kana tshikhala tsha vhuṇe (*Proxemics*)
 - Luambo lwa tshifhaṭuwo

Luambo lwa muvhili kana Mutshimbilo wa Muvhili (*Kinesics*)

Luambo lwa muvhili lu katela ngafhadzo, kuimele, u tshimbindzwa ha thoho na zwanda kana ha muvhili wothe. Luambo lwa muvhili lu nga shumiswa kha u khwaθhiswa kana u khwaθhisedza zwine muthu a khou amba khathihi na u nea mafhuno nga ha nyanyuwo kana maime a muthu. Honeha, zwi a konadzea uri luambo lwa muvhili lu fhambane na zwine zwa khou ambiwa nga mulomo. Muθaleli a re na vhusedzi a nga kone u vhona vhutudzeθudze uvhu kha matshilele a vhu shumisa kha u wana phindulo kha zwine muñwe muthu a khou pfa.

Gestures

Embulemu (Emblems): Ngafhadzo dzi itaho mushumo muthihi na ipfi dzi vhidzwa u pfi **embulemu**. **Tsumbo:** ngafhadzo dzi amabaho 'OK', 'Iðani hafha!', kana zwi itwaho nga tshanða musi muthu a tshi khou imisa lufuthi. Honeha, kha zwi dzhielwe nzhele uri naho dzinwe embulemu dzi tshi dihwa nga ndila i fanaho kha dzitshakatshaka (*internationally*), dzinwe dzi nga tea u tou ḥalutshedzelwa kha nyimele ya mvelele yadzo.

Zwikhwaθhisedzi (Illustrators):

Ngafhadzo dzi fhelekedzaho maipfi u khwaθhisedza mulaedza wa maipfi dzi vhidzwa u pfi **zwikhwaθhisedzi**. **Tsumbo:** maitele a tshitendeledzi a itwaho nga tshanða a fhelekedzaho lufurase 'over and over again', kana u kunamisela thoho kha sia li kwameaho musi u tshi khou ri 'hafhalaa!

Zwiñana Vhupfa (Affect Displays):

Ulwu ndi luambo lwa khofheni kana ngafhadzo dzi sumbedzaho nyanyuwo dzine ra dzi pfa. Ngafhadzo idzi kanzhi dzi itea u so ngo humbula nahone dzi nga di hanedzana na zwine zwa khou ambiwa. Kuambele uku ku nea lusevhedzi lwo khwaθhaho nga ha nyimele ya nyanyuwo ya vhukuma ya muthu.

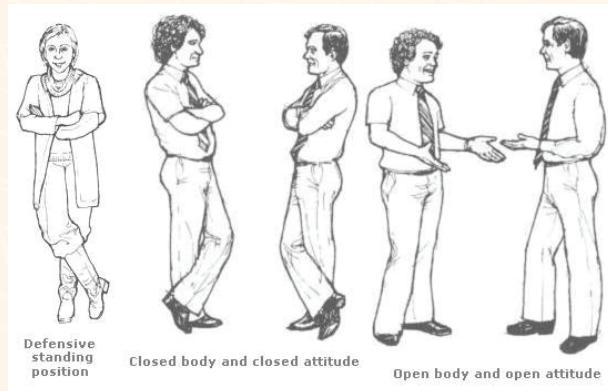
Regula:

uh-huh', 'mm-mm'

Ngafhadzo dici shumisiwaho kha u vhiga murahu musi hu tshi khou haseledza dici pfi *regulators*, **Tsumbo**: u tenda nga ḥoho, muungo mupfufhi u fanaho na 'uh-huh', 'mm-mm', na kuambele ku sumbedzaho u takala kana vhumvumvu. *Regulators* dici itisa uri muthu muñwe a dzudzanyulule tshipitshi tshawe uri tshi yelane na zwine vhathe vha khou zwi ḥoda. Musi hu si na ngafhadzo dza lushaka ulu zwi a kondā uri muthu a bvele phanda zwavhuđi na khaseledzo.

Adaptors: Ngafhadzo (*Non-verbal behaviours*) dzine dza nga di fusha ḥodea dza muvhili sa u dikweta kana u dzudzanya mangilasi, dzine dza nga imela ḥodea dza saikholodzhi sa u shenga ḥala dza minwe musi wo tshuwa. Naho nga nzulele dici tshi itea u so ngo humbula, 'adaptors' dici a tea u langiwa tshitshavhani u fhirisa fhethe hu si ha vhanzhi hune u nga si vphoneswe nga vhathe. Maitele a "adaptive" kaniha a itea khathihi na vhuđipfi ha u sa dzudzanye kana ha u ita pfiripfiri.

9.3. Kuimele kana kudzulele kwa muthu (*Posture*)

Kuimele ku kona u bvisela khagala nyanyuwo, maime na zwi ḥodaho u itwa nga vhathe. Ḫodisiso dzo sumbedza tshaka nnzhi vhukuma dza ngafhadzo dza kuimele na zwine dza amba zwone sa:

Kuimele kwo vuleaho na kwo valeaho: Tshaka mbili dza kuimele dzo sumbedziwa, 'kuimele kwo vuleaho' na 'kuimele kwo valeaho', kune kwa nga sumbedza digirii ya vhuđifulufhelii, tshiimo kana u ḥanganedza ha muñwe muthu. Muthu o dzulaho nga kudzulele kwo valeaho a nga vha o pinika zwanda, o pfunja tshisenga kana u piringanya milenzhe kana o dzula kha engele ḥukhu u bva kha muthu ane a khou davhidzana nae. Kha kudzulele kwo vuleaho ni nga lavhelela u vhaba muthu o livhanaho na inwi tshothe na zwanda zwi matungo zwo kapeiwa kha tshidulo kana sofa. Kudzulele kwo vuleaho ku nga di shumisa kha u sumbedza u vha khagala, u takalela muthu na u diimisela u thetshelesa, ngeno kudzulele kwo valeaho ku tshi nga amba u sa dzudzanye kana u sa vha na dzangalelo.

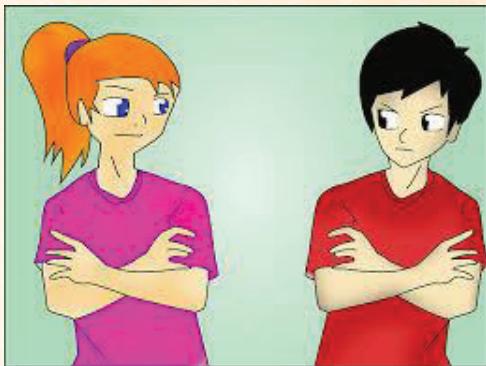
- **Kudzulele kwo vuleaho** ku kwama u sia muvhili wothe wo vulea nahone u khagala. Kudzulele uku ku sumbedza vhukonani, u vha khagala, na u diimisela.

- **Kudzulele kwo valeaho** ku kwama u qiputa, tshifhinga tshinzhi nga u pinika **zwanda** kan pfunqa tshisenga. Kudzulele uku ku nga sumbedza nndwa, u shaya vhukonani, na u dzudzanya.
- **MAANDA KHA LUAMBO LU SA SHUMISIHO MAIPFI**

- Mufilosofa Sandra Lee Bartky o wana uri u vha mufumakadzi tshifhinga tshinzhi zwi amba u shumisa muvhili wau u bvisela khagala u shaya nungo.
- **Tsumbo:** Muthu wa tshisadzini u dzudza muvhili wawe u mułuku nahone o qikuvhanganya; ita nga nungo dzołhe uri muvhili wawe u si dzhie tshipida tshihulwane tsha vhudzulo kana u qitsotsomedze. U tshimbila na u dzula nga maitele a u tou qitħopha vhukuma. U pandalala lu a bvela matungo a tshidulo tshe a dzula khatsho.
- U dzula wo aṭama mulomo, u ḥavha mukosi musi u tshi khou ṭaṭa khani, na u setshela nħha zdzħiġi a si maitele o teaho vhathu vha tshisadzini. Mufumakadzi ha tei u shumisa muvhili wawe u kombetshedza vhukwamani hawne na l-ijfhasi; a nga tendela vhañwe vha tshi ita izwod vu huimoni hawne arali zwi tshi konadzea.
- U vha na muvhili muhulwane, u vha na maanda, kana u kalula ha muvhili kha vhafumakadzi zwithu zwi sa ḥanganedzei. Kha zwigwada zwa vhanna, nga maanda avho vha re na maim vha sokou qidzulelevho, nahone nga ndila ya u qidgeda; u qidgeda murahu ha desike nge muhumbeli wa mushumo a tshi dzula o tshuwa/ħungufħala magumoni a tshidulo tshawe.
- Vhathu vha re na maimo mahulwane vha nga fara vhathu vha shumaho nga fhasi havho u fhiri vhone vha tshi farwa; vha thoma vhukwamani nga maño nahone vha fhindulwa nga u ħwejha vha avho vha re nga fhasi havho u fhiriha zwine vhone vha nga ita kha avho vhaqku khawni. Zwine zwa sumbedzwa kha matshilele a muhulwane ndi vhudifuluheli na u vhofholowa...
- U tshila vhutshilo ha tshifumakadzi, ngauralo, hu dženelelana na zwiito zwa u qivhea fha. Vhołthe vhanna na vhafumakadzi vha shumisa mivhili yavho nga ndila ya tshifumakadzi mivhili vha tshi khou ita vhukwamani na vhahulwane vhavho; a nga vha muhulwane wavho mushumon muñei wa ndaela, muofisiri wa tshipholisa, kana phurofesa wavho.
- Ḥodisiso, ngauralo, yo sumbedza uri kudzulele kwa u qibalanganya ku dzhiaho tshipida tshihulwane ku dženisa muya wa u vha na maanda na vhudipfi. Mafhungo a uri maitele ayar sumbedza mbeu zwi ya kule lune zwa sumbedza uri vhathu a vha khou tenda u bva kha maitele a khethululo nga mbeu, zwiħuluhulu nga vhanna vha tshi nyadza vhafumakadzi.

Tshivhoni tsha muñwe (Mirroring)

- Iyi ndi thekhiniki ya u bvisela khagala ndila ine muthu muñwe kha vhukwamani ha musi vhathu vho livhana zwifhatuwo a tshilisa yone. Izwi zwi vha zwo qisendeka kha ku humbulele kwa uri nangwe ri sa zwi dzhieli nzhele vhathu ri digedesa ri na vhathu vha fanaho na riñe. U vha tshivhoni tsha muñwe zwi nga qisa tshifanyiso tsha pfelanyita (*empathy*). Ni nga vha tshivhoni tsha muñwe kha zwi tevhelaho :

Zwiambaro

- Kudzulele/kuimele (*Posture*)
- Ipfi
- Kushumisele kwa ngafhadzo dza zwanda kana luñwe luambo lwa muvhili
- Muđi tsumbo midai

Sedzani ndila dzine vhafunani vha tshilisa yone. Ni nga takalela u vhona vhushaka ha tsinisa kha vhathu kana kha thelevishini. Ni do vhona uri **kuitele/kudzulele/kuimele (posture)** ku a yelana, zwi tshi tou nga samusi mufunwa muñwe u tou vha tshivhoni tshi sumbedzaho uyo muñwe. **Tsumbo:** Arali muñwe o kapea zwanda kha tshidulo zwi mbo di ralo na kha uyu muñwe. Arali muñwe a sinalala, izwo zwi do mbo di sumbedza kha tshifhatuwo tsha uyo muñwe. Uhu hu vha tshivhoni tsha muñwe hu u sumbedza u takalela na u tendelana vhukati ha vhavhili zwa thusa na u khwañisedza u takalela ha vhañwe khavho na kha zwine vha amba.

9.4. U amba nga tshifhatuwo/Luambo lwa muvhili (*Facial Expressions*)

shutterstock

www.shutterstock.com · 103824269

Luambo lwa tshifhaṭhuwo lu na vhudifhinduleli ha tshipiḍa tshihulwane tsha luambo lu sa shumisiho maipfi. Humbulani uri ndi mafhundo manzhi hani ane a khou rathiselwa nga u ḥweñwela kana u sinyalala. U sedzwa tshifhaṭuwoni musi vhathu vha tshi khou amba vhoṭhe ndi zwone zwithu zwi vhonalaho u thoma; khamusi na musi ri sa athu u pfa na zwine zwa khou ambiwa.

Dziñwe tsumbo ḥukhu dza vhudipfi dzine dza nga bviselwa khagala nga u amba nga tshifhaṭuwonu dza katela: dakalo, vhutungu, u dinalea, u mangala, nyofho, ndado, u takala, lutamo, vengo

Hu tshi senguluswa luambo lwa muvhili, kha hu dzhielwe nzhele ngafhadzo dza maṭo dzi tevhelaho:

Ngafhadzo dza maṭo:

Musi hu tshi saukanyiwa luambo lwa muvhili, kha hu dzhielwe n̄tha ngafhadzo dza maṭo dzi tevhelaho:

- **U ḥanganya maṭo (Eye Contact)**

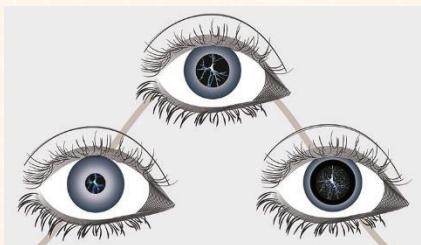
- U ḥanganya maṭo ndi tshipiḍa tsha ndeme tsha maitele a u sa amba. U ḥanganelana ha vhudavhidzani ha vhathu hu bveledza ndivho tharu:
- U nea na u ḥanganedza mahumbulwa (*feedback*): u lavhelesa muthu zwi itisa uri u ḫivhe uri a no ḥanganedza mafhundo u khou thetthelesa zwine zwa khou ambiwa kha tshipitshi. U shaeya ha u ḥanganya maṭo zwi nga sumba u sa vha na dzangalelo. Nyambedzano i nga kha ḫi tshimbila nga maitele a si a vhudi arali muthetshelesi wa mafhundo a tshi dzulela u ḥuwisa maṭo awe kha muambi.
- U itela uri muambiwanae a ḫivhe uri ndi tshifhinga tshawe tsha u amba. Izwi zwi elana na zwo bulwaho afho n̄tha. U ḥanganya maṭo hu kona u bvelela nga maanda arali muñwe a tshi khou thetthelesa, u fhira a tshi amba. Musi muthu o fhedza zwine a tea u amba, a nga sedza tshoṭhe kha ane a khou amba nae i ndila ya u amba uri tshifhinga ndi tshawe. Musi muthu a sa ḫodi u dzhenwa hanwan, a nga ita uri a si ḥanganye maṭo nae.
- U davhidzana zwiñwe zwithu nga ha vhushaka vhukati ha vhathu: Musi u tshi vhenga muthu u lingedza u sa ḥanganya maṭo nae kana tshanga dza maṭo dzi a fhungudzea. Kha ḫiñwe sia, u omelela kha u ḥanganya maṭo na muambiwanae i nga vha tsumbo ya u vhana dzangalelo khae.
- Musi muthu a tshi livhanyisa maṭo awe tshoṭhe na a muthu ane a khou amba nae, zwi sumbedza dzangalelo na u thetthelesa ho fhelelaho. Fhedzi ha u shumisa maṭo lwo kalulaho hu a bveledza tshutshedzo. Kha ḫiñwe sia, u sa shumisa maṭo na u sedza thungo tshifhinga tshinzhi zwi sumbedza uri muthu ho ngo dzudzanya, kana u khou lingedza u thivhedza vhupfiwa hawe.

U poidza (Blinking)

- U poidza ndi zwithu zwa mupo. Fhedzi ha ni tea u sedzulusa ndila ine muthu a poidzisa zwone, ndi lunzhi-lunzhi kana ndi zwiṭuku? Vhathu kanzhi vha poidzesu musi vha tshi pfa vhe khakhathini kana vha so ngo dzudzanye. U poidza hu si hunzhi hu nga sumbedza uri muthu u khou lingedza nga khole u laula. Tsumbo, mutambi wa ‘poker’ a nga poidza zwiṭukusa ngauri o tou nanga u ita ngauralo u itela uri a vhonale sa muthu a so ngo takalaho kha mushumo une a khou ita.

Saizi ya tshanga

- Iñwe ya phindulo dzi re khagala i ȝeiiwaho nga maṭo ndi nga saizi ya tshanga. Musi tshiimo tsha tshedza muponi tshi tshi nga langa kuhulele kwa tshanga, tshiñwe tshifhinga nyanyuwo i nga kona u itisa tshanduko ḫukhu kha saizi ya tshanga. **Tsumbo:** ni nga vha no no pfa nga ha ḥifurase “maṭo a mmbetenī” ḥi shumiswaho kha u ḥalusa malavhelesele ane vhafunani vha lavhelesana ngao.
- **Kuvulele na kutshimbidzele kwa mulomo** zwi nga ḫi vha zwa ndeme kha luambo lwa muvhili. **Tsumbo:** u luma mulomo wa fhasi zwi nga sumbedza uri muthu u na mbilahelo, o tshuwa, kana ho ngo tsireledzea.
 - U thivha mulomo musi muthu a tshi khou alamula kana u ḥotola zwi sumbedza vhuthu/vhulenda, hone i nga ḫi vha ndila ya u dzumbetshedza u sinalala nga u satendelana nazwo. U ḥweñwela ndi iñwe ya ngafhadzo khulwanesa dza luambo lwa muvhili, hone hu nga ḫi ḥalutshedzelwa nga ndila nnzhi dzo fhambanaho. U ḥweñwela hu nga ḫi vha ha vhukuma, kana hu nga ḫi shumiswa kha u sumbedza dakalo ḥa muhoyo, tshigodo, kana tshiñwe tshifhinga na u vha maseakhole
 - Hu tshi senguluswa luambo lwa muvhili, kha hu dzhielwe nzhele ngafhadzo dza mulomo na dza meme dzi tevhelaho:
- **Meme dzo kwanyeledzwaho (Pursed lips)**

- Meme dzo kwanyeledzwaho dzi nga sumbedza u nengisea, u hanedzana kana u shaya fulufhelo.
- ***U luma meme (Lip biting)***

- Tshiñwe tshifhinga vhathu vha luma meme dzavho musi vho dinalea, kana vha na mbilaelo.
- ***U tibedza mulomo (Covering the mouth)***

- Musi vhathu vha tshi ḥoda u dzumba vhupfiwa havho, vha nga thivhedza milomo i ndila ya u shavhisa u bvisela khagala muñweñwelo kana u ñweñwela lwa muhoyo.
- ***U ya n̄tha kana fhasi (Turned up or down)***
U shanduka huñuku ha mulomo hu nga kona vho u sumbedza vhupfiwa ha muthu. Musi mulomo wo gonyela n̄tha zwiñuku, zwi nga sumba uri muthu o takala kana u vhona zwithu nga ndila yavhudí. Kha lñwe sia, u tsela fhasi zwiñuku ha mulomo zwi nga sumba u pfa vhuñungu, u hanedza, kana u sinalala tshoñhe.

Luambo Iwa Phara (Para-language)

- Luambo Iwa Phara lu buletshedza kha zwipiða zwoðhe zwa ipfi zwine zwa sa tou vha tshipiða tsha mafhongo o tou bulwaho, zwi katela thounu, luvhilo na volume ya kuñekedzelwe kwa mafhongo, na kuawetshole na kuimele vhukati ha maipfi.
- Hezwi zwiga zwi nga shumiswa u sumba vhupfiwa kha zwine zwa khou ambiwa. U khwathisedzwa ha mañwe maipfi zwi nga amba u ɻodiwa kana u sa ɻodiwa ha mahumbulwa.

9.5. Vhukwamani na Tshikhala tsha vhuñe (Proxemics)

Lushaka luñwe na luñwe lu na maimo o fhambanaho a vhutsini na tsini ha mivhili ho teaho kha vhushaka ho fhambanaho, nahone muthu muñwe na muñwe u guda zwikhala hezwi kha lushaka lune a aluwa khalwo.

Kha tshaka dza ñamusi dzi re na mvelele dzo ɻanganelanaho, ndi zwa ndeme u dzhiela ñtha khoudi dza u amba hu sa shumiswi maipfi sa zwine zwa itiswa zwone kha zwigwada zwa mirafho two fhambanaho. Musi muthu a so ngo tevhedza ‘tshikhala tsho teaho’, vhathu vha nga pfa vha so ngo dzudzana kana vha vho thoma u ɻitsireledza. Nyito dzavho dzi nga wela na kha u ɻalutshedzela thungo.

Hu na zwikhala zwiñga zwine zwa badekanywa na tshaka nña khulwane dza vhushaka vhufunani, vhuñe, matshilisano na tshitshavha.

Tshikhala tsha vhufunani 42 cm

Vhuimo uvhu ha tshikhala vhukati ha vhathu kanzhi vhu sumba vhushaka ha tsini kana u ñigeda vhukati ha vhathu. Vhu iteesa nga tshifhinga tsha vhukwamani ha vhafunani sa musi vha tshi kuvhatedzana, vha tshi hevhedzana kana vha tshi farana.

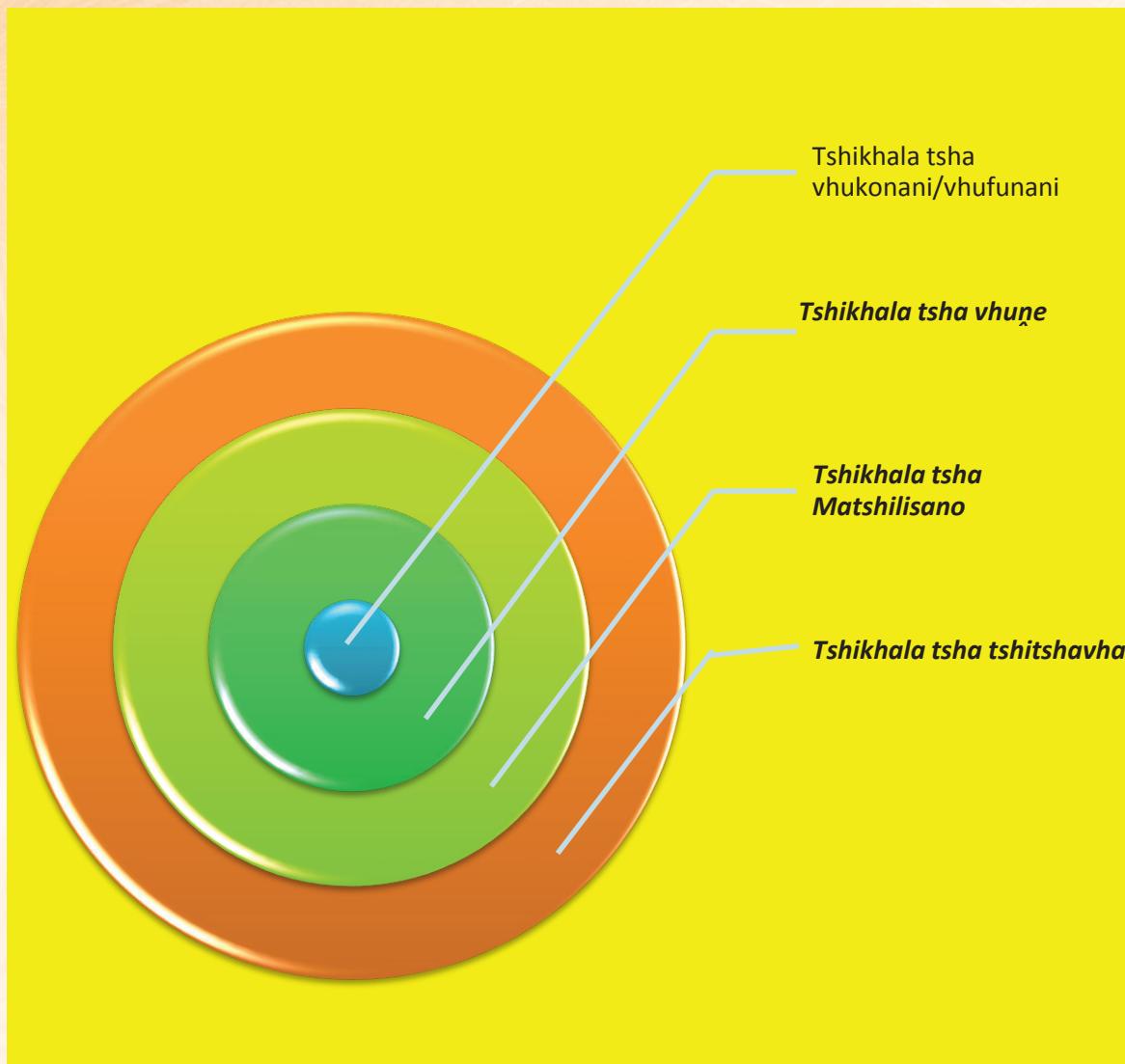
Tshikhala tsha vhuñe: 1.2 metres Vhuimo ha tshikhala tsha vhuñe ‘tsha tsini’ tshi dzhiwa tshi tshone tsho teesaho kha vhathu vhane vha khou haseledza. Kha tshikhala itshi zwi a leluwa u vhona vhupfiwa ha muñwe na kutshimbidzele kwave kwa mañ, khathihi na luambo Iwa muvhili lwoðhe nga u angaredza. U khaðana hu nga itea kha tshikhala tsha vhuñe.

Tshikhala tsha Matshilisano 3.6 metres: Itshi ndi tshikhala tsho ñoweleaho tsha mushumo u si wa vhuñe, **Tsumbo:** u shuma noðhe lufherani luthihi kana kha miñangano ya zwa matshilisano. Kudzulele na kwone ndi kwa ndeme; vhudavhidzani vhu nga dzhiwa vhu ha vhushaka ha fomaña arali vhudavhidzani/nyambedzano i tshi khou itea ho dzulwa desiken kana ɻafulaní nthihi. U ñadzisa kha izwi, arali nzudzanyo ya kudzulele yo itwa nga ñdila ine muñwe a vhonela muñwe phasi, zwi ñiswaho nga muya wa u pfiwa u woðhe/phenyadziñwe zwi nga sikea. Kha tshikhala tsha matshilisano, maipfi a tea u vha ñthanyana nahone u ɻanganya mañ hu ði vha ha ndeme kha vhudavhidzani, zwa sa ralo hu ðo fhungudzea u vhiga murahu nahone nyambedzano i nga guma.

Tshikhala tsha tshitshavha, 7.62 metres: Vhadededzi na zwiambi zwa tshitshavhani vha amba na tshigwada vha kha tshikhala tsha tshitshavha. Kha tshikhala itsho u amba hu sa shumiswi maipfi ho ñaniswaho ho tea u itela uri vhudavhidzani vhu tshimbile zwavhuði. Samusi u amba nga mañ ho ngalangala kha tshikhala itshi ngafhadzo dza zwanda dzi tea u shumiswa dzo imela luambo Iwa mañ. U tshimbidza ɻohoho huhulwane hu tea u shumiswa nga muambi na tshitshavha makone a ñivhaho tshanduko dza luambo dzi teaho u itiwa kha nyimele yo raliho.

U pfesesa zwikhala izwi zwi ri thusa uri ri tshile na vhañwe nga ñdila i sa shushedziho vhañwe nahone yo teaho. Vhathu vha kona u thoma u pfesesa ñdila dzine vhañwe vha pfa nga ha vhone, ñdila dzine vha vhone ngayo vhushaka, nahone arali two tea, vha lugise vhudifari havho u ya nga nyimele.

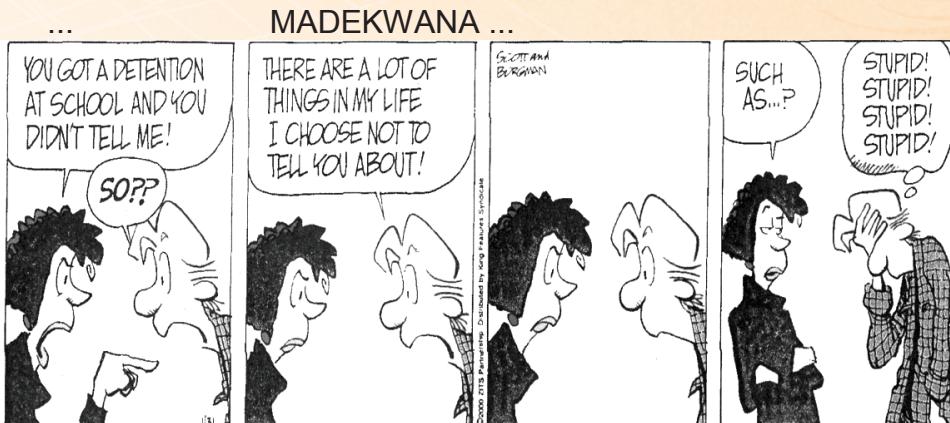
Diagiramu ya vhutsini na tsini na ya tshikhala tsha vhu^{ne}.

NYITO DZA LITHERETSHA YA U VTHONWA

NYITO YA 1: KHATHUNI

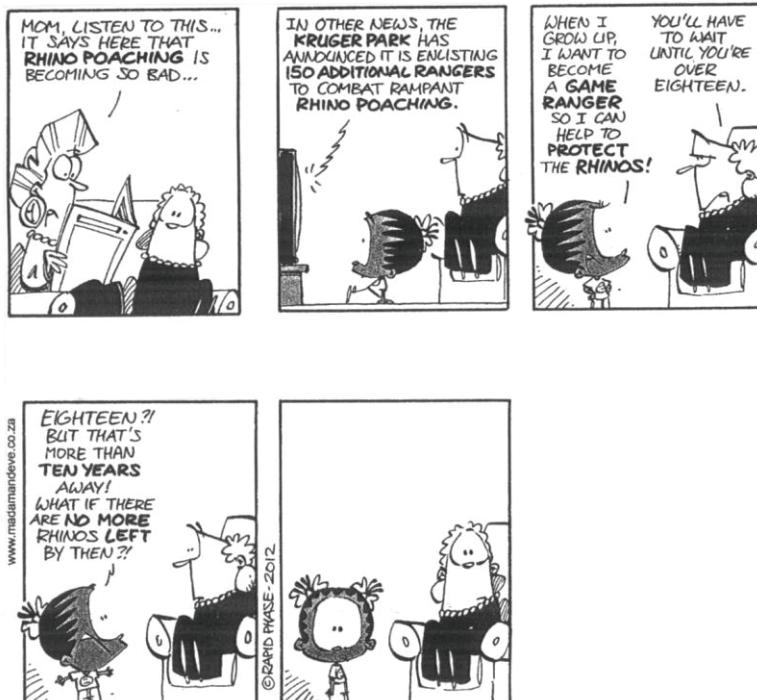
MASIARI

DZHIELANI NZHELE: Kha khathuni iyi, mutukana ndi Rofhiwa ngeno mufumakadzi vhe mme awe.

1	Sedzani fureme ya 1. Bulani ndila MBILI dze mukhathuni a sumbedza ngadzo uri mme o dinalea.	(2)
2	Nangani phindulo i re yone kha u fhedzisa mafhungo a tevhelaho. Nwalani fhedzi nomboro (4.1.2) na ḥedere (A–D) zwa phindulo i re yone. Thouni ya ipfi ḥa Rofhiwa ndi ya ... Ya vhuravhele. U takala. U goda. U mangala.	1
3	Ndi nga mini vhabvumbedzwa vhoṭhe vho fhumula kha fureme ya 3?	(2)
4	Sedzani kha fureme ya 4. Luambo lwa muvhili lwa Rofhiwa lu pfukisela hani mihibulo yawe kha vhavhali/vhathu? Ndi nga mini Rofhiwa o humbula uri u tsilu?	2 1
	Ni vhona u nga ndi zwavhuđi uri Rofhiwa a itele tshidzumbe mme awe? Ambani nga ha kuvhonele kwaṇu.	2 10

NYITO YA 2

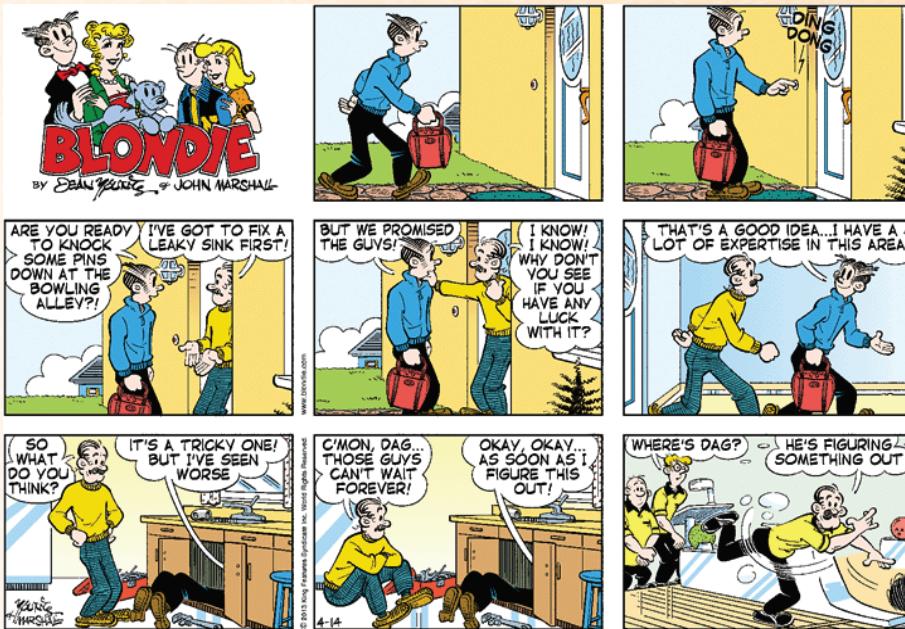
[Tshishumiswa: Zwo topolwa kha *Madam and Eve TWENTY*, Stephen Francis & Rico, 2012]

1. U shumiswa ha media zwo fhambanaho (fureme ya1 n 2) hu khwañisedza hani mulaedza wa khathuni? (2)
- Sedzani kha fureme ya 3.
2. Luambo lwa tshifhatuwo tsha mukegulu lu tikedza hani maipfi awe kha fureme iyi? (2)
- 2.2. Bulani uri tshanduko kha tshifanyiso tsha Thandi (musidzanyana) u bva kha fureme ya 2 u ya kha ya 4 yo itiswa nga mini. (3)
- 2.3. Nga murahu ha u sedza nga vhuronwane fureme ya 5, itani tsenguluso tsatsaladzo ya milaedza yo dzumbamaho yo bviselwaho khagala nga khathuni.

NYITO YA 3

Kha tshipida tsha khathuni tshi re afho fhasi, mubvumbedza o faraho bege ndi Dagwood. Mubvumbedza muñwe ndi mushumisani nae. Hu na fureme dza (8) dzi re na vhutshilo; zwi amba uri, hedzo dzi neaho tshibveledzwa tsha tshipida (*strip*).

Fhindulani zwi yelanaho na tshibveledzwa tshi re afho fhasi.

Fureme ya 1 na ya 2

Ni zwi divha hani uri Dagwood o takala? Sumbedzani/Topolani zwi vhonala ho zwi thusaho u tikedza vhułanzi.

Maipfi 'ding dong' a amba mini?

Fureme ya 3 u swika ka ya 5

Khouthani maipfi mararu a tevhekanaho a sumbedzaho uri Dagwood na mushumisani nae vho vha na thendelano.

Ambani arali tshitatamennde tshi tevhelaho tshi ngoho kana tshi si ngoho ni dovhe ni nee mahumbulwa mavhili a uri ndi nga mini ni tshi ralo. Phindulo yanu iñwe i disendeke nga vhułanzi ha zwi vhonwaho ngeno iñwe tshi tea u disendeka kha tshibveledzwa tsha u amba. Mushumisani na Dagwood u khou langa nyimele.

Ndi nga mini mushumisani na Dagwood vhea zwanda kha mahađa a Dagwood?

Dagwood o phindula nga ha mini kha fureme ya 5?

Fureme ya 6 u swika kha ya 8

Ni divha hani uri Dagwood ha ḫodi u ḫanganedza gundo?

Ndi nga mini mushumisani o dzula fhasi kha fureme ya 7? Tumekanyani izwi na maipfi awe.

Neani maambiwa nga ha maipfi a mushumisani kha fureme ya 8 zwi tshi yelana na fureme ya 7.

Ni a tendelana na mushumo/nyito ya mushumisani? Neani mahumbulwa nga a u tikedza phindulo yanu.

U ḫilinga

Sumbedzani ni metshise ḫalutshedzo dici re dzone na zwiteňwa zwa kushumisele kwo khetheaho kwa luambo.

Zwiteňwa zwa KKL	Ḥalutshedzo
U ḫata	ndeme – milayo kana maimo a vhudifari; khathulo ya vhuñe ya uri ndi zwifhio zwivhuya, mikhwa mivhuya vhutshiloni.
Khumbulelwa – (u humbulela ho dziaho)	Siteriothaiphi – kuvhonele ku sa shanduki (nahone kanzhi ku dzhiaho sia) nga ha muñwe muthu
Maime	
U dzhia sia	

Zwiteńwa zwa KKL	Thalutshedzo
Khołokhwiala (khołokhwializimu)	(tsumbo, mufumakadzi, mubvannda, tshigwada tsha murafho mukene) uri u hani Kana kuvhonele kwo tendelaniwaho ku sa shanduki (nahone kanzhi ku dzhiaho sia nga ha mushumo une muthu mukene a tea u u ita u bva kha dzingu kana shango lino u ya kha liñwe.
Khonothesheni/Thalutshedzo yo dzumbamaho (thalutshedzo yo dzumbamaho)	(<i>Slang</i>) – luambo lu si lwa fomała lune kanzhi lwa shumiswa nga tshigwada tsha vhathu, sa vhaswa vhane vha shumisa mathemo a fanaho ‘shapu’, ‘Hola’. Phambano vhukati ha Khołokhwializimu na slang ndi ya uri <i>slang</i> a tshi athu u tendiwa khaseledzo dzi sa dini ngeno khołokhwializimu I tshi tendelwa (sa, ‘Good show!’ kha English).
Nyimele	Luvhengela mbiluni – u sa kona u konđelela kha kana u dzula wo no haļula nga ha muňwe muthu, tshigwada, muhumbulo kana tshiitisi
Tsatsaladzo/Tsaukanyo	Kuvhonele kwau (opinions) - ndi tshitatamennde tshine a tshi wanulusei ngoho yatsho. Ndi zwine muňwe muthu a tenda khazwo – a zwi wanulusei uri ndi ngoho kana a si ngoho.
Thalutshedzo i re khagala (dinothesheni)	
Khethululo	
Luambo lwa nyanyuwo	
thalutshedzo i re khagala (explicit meaning)	
Mbuno	
thalutshedzo yo dzumbamaho (implied (meaning))	
U inifera (Infer)	
U fhambana ha nyambo	Ipfi la u anetshela/ndila ya kuanetshelele – ipfi la muthu ane a khou anetshela tshiṭori (tsumbo, phambano i sumbedziwa vhukati ha _ muanetsheli wa muthu wa vhuimo ha u thoma – ‘Nñe’ (ane kanzhi u vha e mubvumbedza kha tshiṭori) – na muanetsheli wa muthu wa vhuimo ha vhuraru, hune muanetsheli a amba mubvumedzwa sa ‘ene’ kana ‘vhone’) kana u ita khaṭhulo nkene nga ha nyimele, Tsumbo: <i>Nga kuvhonele kwa ikonomi, mveledziso ntswa i do vhuedza dorobo zwihihi. Khathihi na kuhumbulelele kana maime a muňwe muthu nga ha tshiňwe tshithu, tsumbo, Ndi a ḥonifha kuvhonele kwańu kwa zwithu, hone a thi na vhuńanzi ha uri ndi a tendelana na inwi.</i>
Luambo lwa u fhuredzela	
Ipfi la muanetsheli/ndila ya kuanetshelele	
Kukha zwo ambiawahohumbulele/kuvhonele	U fhuredzela – u thanya kha u laula kana u fhura vhathu u itela u wana zwine wa khou ḥoda. Luambo lwa u fhuredzela lwo livhiswa kha u vha na ḥuṭhuwedzo kana u vhuyelwa u fhira vhaňwe zwi so ngo ḫa nga ngona, Tsumbo: kha u ita khungedzelo kana zwipitshi zwa politiki – luambo (kana theminilodzhi) lu shumiswaho kha u amba

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo	
		<p>nga luambo, tsumbo, muhoyo, linanqedzi, alitheresheni kana</p> <p>luambo lu shumiswaho kha u wana u vhuyelwa zwi so ngo tea kana u ḥtuwedza vhańwe hu u itela u divhuyedza tsumbo, khungedzelo, nyambedzano dza u rengisa, zwipitshi zwa politiki.</p>	
Luvhengela mbiluni			
Luambo lwa tshiṭaraṭani (Slang)		<p>U fhambana ha nyambo hu iteaho musi hu na u fhambana zwiṭuku ho iteaho siani ḥa matheme a divhaipfi, tshivhumbeo nz</p>	
U sedza zwithu nga iṭo ḥithihi		<p>U vhala vhukati ha mitaladzi u itela u wana muhumbulo nga ha tshińwe tshithu kana u wana phindulo kha zwo ambiwaho khathihi na u wana zwo ḥiswaho ngazwo.</p>	
Ndeme		<p>tshińwe tshithu tshi so ngo tou buletshedziwaho zwi khagala kana zwo tou kanakanelwaho kha tshibveledzwa hone tshi so ngo tou buliwa zwi khagala kana</p> <p>thalutshedzo ye ya tou kanaknelwa kha tshibveledzwa hone I so ngo tou bulwa zwi khagala, tsumbo, “<i>Tshifhinga zwino ndi iri ya fumi</i>” zwi nga amba uri muńwe o lenga</p>	
		<p>Zwi nga konou wanulusiwa uri ndi zwa vhukuma, tsumbo, dzina ḥa muńwali/mubveledzi/mulidzi, dzina ḥa bugu/mushumo</p>	
		<p>thalutshedzo ye ya tou ḥalutshedzwa zwavhuđi kana zwi khagala</p>	
		<p>Luambo lu karusaho vhudipfi ho khwaṭhaho</p>	
		<p>U shumiswa ha maandā u shandukisa luvhengelambiluni lwa kha nyito. Nyito/zwiito nga mirađo ya tshigwada tshi re na maandā zwine zwa vha na mbuyelo dzi si dzavhuđi kha mirađo ya tshigwada tshiṭuku.</p>	
		<p>Thalutshedzo i re khagala kana thalutshedzo ya u thoma kana yo livhaho ya ipfi</p>	
		<p>U ḥalutshedzwa kana u saukanywa nga vhudalo ha tshińwe tshithu sa zwi tendwaho khazwo zwa politiki</p>	
		<p>Tshibveledzwa tshi shumiswa kana u bveledzwa tshifhinga tshothe tshi kha nyimele; nyimele i katela nyimele dzo ḥandavhuwaho kana dza tsini dzi katelaho zwiteńwa zwi fanaho na siangane dza zwa matshilisano, mvelele na politiki; nahone ḥithemo ḥi nga amba-vho na izwo zwi rangelaho kana zwi</p>	

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo
		tevhelaho ipfi kana tshibveledzwa nahone zwi thusa kha thalutshedzo yało.
		Thalutshedzo dzine ipfi la nea, Tsumbo: kana zwethé zwivhuya na zwivhi zwine ipfi la nga badekanywa nazwo musi li tshi khou shumiswa nga maitele o no pfukaho thalutshedzo i re khagala kana ya nga misi.
		Luambo kana maipfi ane a shumiswa zwi hulu hulu kha khaseledzo i si ya fomała vhudzuloni ha luambo lwa u ñwalwa kana tshipitshi tsha fomała kana luambo lwa vhatu zwavho kana khaseledzo yo doweleaho hone i sa shumiswi khaluambo lwa fomała.
		Kuvhonele kwau nga ha uri tshithu ndi tshavhuđi kana a si tshavhuđi zwine zwa u tuđuwedza kha ndila ine wa shuma natsho ngayo.
		vhuduđipfi ha iwe muñe kana kuvhonele kwau nga ha muñwe muthu kana tshiñwe tshithu
		Tshiñwe tshithu tshine wa humbula uri ndi tsha vhukuma naho u so ngo tou tshi wanulusa zwa vhukuma. kana Lutendo lune lwa shumiswa sa mutheo wa muhumbulo, hone zwi tshi nga itea uri u si vhe wa vhukuma
		Zwi katela maitele a u sika mbilo nga murahu ha u ñeiwa mahumbulwa a tendiseaho, Tsumbo: u imelela mihumbulo yau.

MEMORANDAMU WA MULINGO WA U ĐILINGA

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo
U tata		Zwi katela maitele a u sika mbilo nahone wa i tikedza nga mahumbulwa a pfecteseaho, Tsumbo: thodisiso; tsumbo, u imelela mihumbulo yau
a Khumbulelwa –(u humbulela ho dziaho		Tshiñwe tshithu tshine wa humbula uri ndi tsha vhukuma naho u so ngo tou tshi wanulusa zwa vhukuma. kana Lutendo lune lwa shumiswa sa mutheo wa muhumbulo, hone zwi tshi nga itea uri u si vhe wa vhukuma

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo
Maime		vhudipfi hau kana kuvhonenele kwau nga ha muňwe muthu kana tshińwe tshithu
U dzhia sia		Kuvhonele kwau nga ha uri tshithu ndi tshavhuđi kana a si tshavhuđi zwine zwa u ḥuđuwedza kha ndila ine wa shuma natsho ngayo.
Khołokhwiala (khołokhwializimu)		Luambo kana maipfi ane a shumiswa zwihiłuhulu kha khaseledzo i si ya fomała vhudzuloni ha luambo lwa u ḥwalwa kana tshipitshi tsha fomała kana luambo lwa vhatu zwavho kana khaseledzo yo doweleaho hone i sa shumiswi kha luambo lwa fomała.
Thalutshedzo yo dzumbamaho/Khonothesheni (thalutshedzo yo dzumbamaho)		Thalutshedzo dzine ipfi ja ḥea, kana zwothe zwivhuya na zwivhi zwine ipfi ja nga bađekanywa nazwo musi li tshi khou shumiswa nga maitele o no pfukaho thalutshedzo i re khagala kana ya nga misi.
Nyimele (Context)		Tshibveledzwa tshi shumiswa kana u bveledzwa tshifhinga tshothe tshi kha nyimele; nyimele i katela nyimele dzo ḥandavhuwaho kana dza tsini dici katelaho zwiteńwa zwi fanaho na siangane dza zwa matshilisano, mvelele na politiki; nahone lithemo li nga amba-vho na izwo zwi rangelaho kana zwi tevhelaho ipfi kana tshibveledzwa nahone zwi thusa kha thalutshedzo yało.
Tsatsaladzo/Tsaukanyo		U ḥalutshedzwa kana u saukanywa nga vhudalo ha tshińwe tshithu sa zwi tendwaho khazwo zwa politiki
Thalutshedzo i re khagala (Dinothesheni)		thalutshedzo i re khagala kana ya u thoma ya ipfi. dinothesheni – thalutshedzo i re khagala kana yo livhaho ya ipfi.
Tshiṭalula		U shumiswa ha maanda u shandukisa luvhengelambiluni lwa ya nyito. Nyito/zwiito nga mirađo ya tshigwada tshi re na maanda zwine zwa vha na mbuyelo dici si dzavhuđi kha mirađo ya tshigwada tshiṭuku.
Luambo lwa nyanyuwo		Ndi luambo lune lwa karusa vhudipfi ho khwađthaho
Thalutshedzo i re khagala (explicit meaning)		Thalutshedzo i bulwaho i khagala kana yo livhaho.
Mbuno		I a kona u wanulsea uri ndi ngoho; Tsumbo: dzina ja muňwali/mubveledzi/ muimbi, dzina ja bugu/mushumo.
Thalutshedzo yo dzumbamaho (implicit/ implied meaning)		
U inifera (Infer)		U vhala vhukati ha mitaladzi u itela u wana muhumbulo muhumbulo nga ha tshińwe tshithu kana u wana phindulo kha zwo ambiwaho khathihi na u wana zwo diswaho ngazwo.

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo
U fhambana ha nyambo		U fhambana ha nyambo hu iteaho musi hu na u fhambana zwiętuku ho iteaho siani la matheme a divhaipfi, tshivhumbeo nz.
LuambLuambo lwa u fhuredzela		Luambo lwa u fhuredzela Iwo livhiswaho kha u vha na thuthuwedzo kana u vhuyelwa u fhira vhańwe zwi so ngo da nga ngona, tsumbo, kha u ita khungedzelo kana zwipitshi zwa połotiki – luambo (kana theminilodzhi) lu shumiswaho kha u amba nga luambo, tsumbo, muhoyo, lińaqedzi, alitheresheni kana luambo lu shumiswaho kha u wana u vhuyelwa zwi so ngo tea kana u tuťuwedza vhańwe hu u itela u divhuyedza tsumbo, khungedzelo, nyambedzano dza u rengisa, zwipitshi zwa politiki.
Ipfi la u anetshela/Ndila dza u anetshela		Ipfi la muthu ane a khou anetshela tshińori (tsumbo, phambano i sumbedziwa vhukati ha _ muanetsheli wa muthu wa vhuimo ha u thoma – ‘Nñe’ (ane kanzhi u vha e mubvumbedzwa kha tshińori) – na muanetsheli wa muthu wa vhuimo ha vhuraru, hune muanetsheli a amba mubvumedzwa sa ‘ene’ kana ‘vhone’) kana u ita khathulo nkene nga ha nyimele, Tsumbo: Nga kuvhonele kwa ikonomi, mveledziso ntswa i do vhuedza dorobo zwihiulu.Khathihi na kuhumbulelele kana maime a muńwe muthu nga ha tshińwe tshithu, tsumbo, Ndi a ńthonifha kuvhonele kwańu kwa zwithu, hone a thi na vhuńanzi ha uri ndi a tendelana na inwi.
Kuvhonele kwau		Ndi tshitatamennde tshine a tshi wanulusei ngoho yatsho.Ndi zwine muńwe muthu a tenda khazwo – a zwi wanulusei uri ndi ngoho kana a si ngoho.
Luvhengela mbiluni		U sa kona u kondelela kana u dzula wo no hańula nga ha muńwe muthu, tshigwada, muhumbulo kana tshiitisi
Luambo lwa tshińaratani (Slang)		Luambo lu si lwa fomańa lune kanzhi lwa shumiswa nga tshigwada tsha vhathu, sa vhaswa vhane vha shumisa mathemo a fanaho na ‘shapu’, ‘Hoja’. Phambano vhukati ha Kholokhwializimu na slang ndi ya uri <u>slang</u> a tshi athu u tendiwa kha khaseledzo dzi sa dini ngeno kholokhwializimu i tshi tendelwa. Zwo dalesa kha bugu dza English (sa, ‘Good show!’ kha English).
U sedza zwithu nga ińo jithihi/Siteriothaiphi		Siteriothaiphi – kuvhonele ku sa shanduki (na hone kanzhi ku dzhiaho sia) nga ha muńwe muthu (tsumbo, mufumakadzi, mubvannda, tshigwada tsha murafho mukene) uri u hani Kana kuvhonele kwo tendelaniwaho ku sa shanduki (nahone kanzhi ku dzhiaho sia nga ha mushumo une

Zwiteńwa zwa KKL		Thalutshedzo
		muthu mukene a tea u u ita u bva kha dzingu kana shango lino u ya kha lìñwe
Ndeme/Vhundeme		Milayo kana maimo a vhudifari; khañhulo ya vhuñe ya uri ndi zwifhio zwivhuya, mikhwa mivhuya vhutshiloni.

Mbuno na kuvhonele/kuhumbulelele kwau

Thalutshedzo i re khagala na yo dzumbamaho (*direct and implied meaning*)

Thalutshedzo i re khagala na yo dzumbamaho (*denotation and connotation*)

Siangane ya zwa matshilisano na pol̄itiki na ya mvelele zwa tshibveledzwa na muñwali.

Zwi diswaho nga u nanga kana u siedza kha thalutshedzo

Vhushaka vhukati ha luambo na maanda.

Luambo lwa nyanyuwo na lwa u fhuredzela, U dzhia sia, Luvhengela mbiluni, tshiñalula, siteriothaiphi/u sedza zwithu nga iño lìthihi, u fhambana ha nyambo, iniferentsi, mahumbulwa, U tañta, ndivho ya u dzhenisa kana u siedza mafhungo

GULOSARI

ANEKHISITSHARA

MVANGANYO Murango wa u vhudzisa wa tsenguluso yo khetheaho ya tshibveledzwa (tshibveledzwa tsha orala kana tsha u የwala)

Mbudziso dzo khetheaho dzi teaho u sedzwa
Ndivho ya muñwali/muambi ndi ifhio?
Tshibveledzwa tshi የtuwedza hani mihumbulo ya muvhali/muthetshelesi?
Muñwali/muambi u bvisela mihumbulo ifhio?
Muñwali/muambi u anetshelisa hani mafhungo awe?
Muñwali/muambi u na u dzhia sia ha lushaka lufhio?
Ndi zwivhalwa zwifhio zwi fhiraho zwiñwe kha tshibveledzwa?
Ndi magake kana zwi so ngo ambiwaho ngazwo zwifhio zwi re hone kha tshibveledzwa?
Ndi mahumbulelwa afhio nga ha vhavhali o bviselwaho khagala kha tshibveledzwa?
Ndi lutendo, mahumbulelwa, ndavhelelo (muvhuli wa kuhumbulele) dzifhio dzine muvhali a tea u ደiszenisa khadzo u itela uri a wane ታhalutshedzo ya tshibveledzwa?
Zwa ndeme, kuvhonele na zwi takalelwaho nga muñwali/muambi zwi የtuwedza hani tshibveledzwa?
Mafhungo na mihumbulo zwi nga bvela hani khagala na u vhekanywa u itela u የtuwedza na u vhea vhuimoni vhavhali/vhataleli/vhathetshelesi?
Ndi vhuimo vhuñwe vhufhio vhune vhu nga dzhiwa?
Ndi vhuimo ho teaho vhufhio he ha siiwa nnda?

(Based on Fairclough, 1989, lankshear et al ,1997,Caldas coulthard v&holland 2000 and Ludwig, 2003)

Mbudziso dza tsumbo dzi itisaho uri vhagudi vha sedze kha luambo lwa tshibveledzwa tshine vha khou tshi vhala.

Itani mutevhe wa mafurase a maiiti othe a ታlusaho nyito i badekanyaho na tshigwada/mubvumbedzwa.

Itani mutevhe wa mafurase a madzina a ታlusaho mubvumbedzwa kana tshigwada tsha matshilisano. Ndi nga mini vha amba izwo?

Ndi nga mini vho shumisa maipfi ayo hu si mañwe?

Ndi nga mini vho shumisa tshifhinga itsho?

Ndi nnyi/mini tshine tsha khou ambiwa nga hatsho?

X u khou ambiwa hani; nga mañwe maipfi ndi mađadzisi kana madzina afhio ane a dzekana na X?

Ndi maiti afhio a shumiswaho khathihi na X?

Ndi ኃimudi ኃifhio ዥ nangiwaho ኃ kha thenda? ኃimudi ኃa ndaela, ኃivhudzisi?

Ndi tshaka dzifhio dza maiti a mamudi dzo nangiwaho?

Ndi masala a vhathe afhio o shumiswaho?

Muñwali u ambisa hani muñe, ኃefhungo na muvhali?

Ndi mfhungo afhio o nangelwaho vhuimo ha u thoma?

Ho shumiswa zwiñganyi zwa lushaka de?

Zwo ደisendeka nga Kristine Brown 1999

Kushumisela kwo khetheaho kwa luambo ku nga bveliswa hani phandomu kiłasi ni?

U shumisa nyito dza vhudavhidzani dzi re na vhutshilo dzi sedzaho kha ḥhalutshedzo na u ɳea tshifhinga vhagudi u shumisa luambo kha nyimele dza vhutshilo. (Littlewood, 2003)
Mishumo i sedzaho kha mveledziso ya vhudavhidzani (**Tsumbo**: u ɳea nyimele i ṭoḍaho u shumiswa ha kuambele kwa vhulenda kha u vhudzisa ndila/fhethu)
Mishumo i sedzaho kha mveledziso ya vhudavhidzani na mveledziso ya khoginithivi/kuhumbulelele (**Tsumbo**: u humbela vhagudi uri vha ite inthaviyu, u kuvhanganya data, na u vhiga mawanwa); na U ɳea tsumbo ya tshibveledzwa tsha u ᶻwalwa, **Tsumbo**: athikili ya gurannda, khungedzelo kana phositarara
Vhagudi vha bveledza tshibveledzwa (tshipitshi, khungedzelo, athikili ya gurannda vha tshi shumisa thekhiniki dza u kwengweledza nz.

Referents

1. Ali Shamim. *Critical Language Awareness in Pedagogic Context*, Department of English, National University of Modern Languages H-9, Islamabad, Pakistan)
2. Brent H. Baker, Vice President for Research and Publications at Media Research Center. 30 How to Identify Liberal Media Bias
3. Bronterae, Nov. 2008: English - Persuasive Techniques
4. Chileno Miguel Farias: *Critical language awareness in foreign language learning*, Universidad de Santiago)
5. The grammar book: an ESL/EFL Teacher's Course: Marianne Celce-Murcia, Dianne Larsen-Freeman .1992
6. Curriculum and Assessment Policy Statement: English First Additional Language Grades 10 – 12
7. Curriculum and Assessment Policy Statement: English Home Language Grades 10 – 12
8. Fairclough, N. (2001) *Language and Power*. Frances, Russel Matthews: Phoenix Education: Fundamentals Of English

9. Hikyoung Lee.Korea University: Register In Singaporean Secondary Education English Textbooks:
9. HP Junod: The Wisdom of The Tsonga-Shangaan People
10. Judith Wainright and Jackie Hutton Thomas nelson and sons publishers Your own words:
11. Knoell Donna. *The Role of Visual Literacy to Enhance Social Studies*
12. Monareng R.R.M. *The Critical Language Awareness Perspective within the English Second Language Teacher Development: The International Journal of the H*
13. Ludwig, C. (2003) "Making sense of literacy". In *Newsletter of the Australian Literacy Educators' Association*, February 2003. Accessed online on 10 September 2003:
14. ***Humanities. Volume 5***
15. Phillip Shigeo Brown: The Value Of Enhancing Learner's Critical Language Awareness Of Discourse
16. Schrank Jeffrey. *The Language of Advertising Claims*
17. Suggett Paul. *The 10 Most Powerful Words in Advertising: Discover the 10 Words That Bring You Results*. **Paul Suggett**, About.com Guide
18. English Handbook And Study Guide
19. Sandra Claassen: Emotive Language:
20. Susana Murcia And Mick O'Connell Language And Power In English Texts :
21. Developing Critical Literacy,
22. Change my mind teacher guide,
23. Blake education 2010,persuasive texts
24. Literacy gains 2009,
25. Language and power in the family: Susan
26. An African-American Chronology of Important Dates
27. Asian American Experience In The U.S.: A Chronological History: 1763-1992
28. Welcome to the Chinese American History Time Line 37 Timeline for Native American History
29. Latino and Hispanic History
30. Rossiter Tony: effective negotiations in easy steps,: the forest stewardship Council, 2013
31. Trish, and Barbara Barkhuizen: Discourse:

WEBSITES

1. <http://www.thelearnerroom.co.uk/showthread.php?t=1283612>
2. http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_Hispanic_and_Latino_Americans
3. <http://www.discoveryeducation.com/teachers/free-lesson-plans/understanding-stereotypes.cfm>
4. <http://homeworktips.about.com/od/historyhomework/p/historicalcontext.htm>
5. <http://www.shmoop.com/native-american-history/timeline.html>
6. <http://www.crf-usa.org/immigration/lessons-1-and-2.html> A Short History of Immigration Laws
7. <https://www.det.nsw.edu.au/eppcontent/glossary/app/resource/factsheet/4115.pdf>
8. <http://www.studyit.org.nz/subjects/english/english1/11/subjectcontent/Reading%20visual%20text/>
9. <http://homework.answers.com/study-methods/5-reasons-historical-context-is-important>
10. <http://www.infoplease.com/spot/bhmtimeline.html>
11. <http://www.askasia.org/image/maps/t000015.htm>
12. http://en.wikipedia.org/wiki/Chinese_American_history
<http://www.alea.edu.au/docs/ludwig.pdf#search=%22Freebody%20and%20Luke%22>
13. nfo@Medialiteracyproject.Orgwww, Universal
14. [www.resourcebank.Curriculum .Edu. Au](http://www.resourcebank.Curriculum.Edu.Au)
15. <http://www.revisionworld.co.uk/a2-level-level-revision/english-language/language-and-power>
16. "http://www.universalteacher.org.uk/lang/power.htm" \14 Language and power
17. [WWW.HSC](#)
18. <http://www.cob.niu.edu/accylpdc/blog/index.php/2012/04/powerless-language-are-your-words-holding-you-back/>; What is Powerless Language?

